

Põhiseaduse 13. peatükk "Kohus"

Sissejuhatus

Põhiseaduse 13.peatükk käsitleb õigusemõistmist. See on riigivõimu, mida teostavad vastavad seadusandliku, täidesaatva ning õigustmõistva võimu organid, üks kolmest peamisest funktsioonist. Õiguste kaitse kohtu kaudu sõltub suures osas kohtuniku õiguslikust staatusest, kohtusüsteemi ülesehitusest ning kohtumenetluse reguleerimisest.

Põhiseadusest tulenevalt omab kohtunikud avaliku teenistuse raames iseseisvat õiguslikku staatust. Kohtunike õigusliku staatuse eristamine ametnikkonna omast ei ole mitte ainult formaalse tähendusega, vaid peab ka materiaalses mõttes juhtima tähelepanu asjaolule, et kohtunike õiguslik seisund ning ülesanded erinevad põhimõtteliselt muude riigiametnike omadest. Üksikküsimuste (näiteks kohtunike ametist vabastamise alused ja kord, kohtunike sõltumatuse tagatised ja õiguslik seisund jne) reguleerimiseks näeb põhiseadus ette spetsiaalsete seaduste vastuvõtmise. Samas ajal aga peab põhiseadus andma baaskriteeriumid õigusemõistmise konkreetsemaks korraldamiseks eriseaduste kaudu.

§ 146. Õigust mõistab ainult kohus. Kohus on oma tegevuses sõltumatu ja mõistab õigust kooskõlas põhiseaduse ja seadustega.

1. Kohtuvõim kui õigusmõistev võim

Põhiseadus on üles ehitatud riigivõimu kolmikjaotuse doktriinist lähtuvalt.

Põhiseaduse § 146 sisaldab endas põhiseaduse §-s 4 sätestatud võimude lahususe printsiibi konkretiseeringut. Vältimaks riikliku võimu kuritarvitusi, jagab põhiseadus riigivõimu kolme põhilise funktsiooniga seonduvad ülesanded spetsiaalsete organite vahel. Siiski ei järgi põhiseadus võimude lahususe printsiipi kuigi järgalt (näiteks on valitsusel § 87 p.6 põhjal õigus anda seaduse alusel ja täitmiseks määrusi, mis kujutavad endast materiaalses mõttes seadusi, samuti on valitsus seotud seadusandlusega, esitades Riigikogule seaduseelnõusid jne). Niisugused funktsioonide lõikumised aga ei ohusta võimude lahususe põhimõtet, kuivõrd väheneb ülemääraste võimuvolituste kontsentreerumine ühe organi kätte ning säilib vastastikuse sõltuvuse ning tasakaalustatuse (ja kontrolli) süsteem (checks and balances) riigivõimu kandjate vahel.

Põhiseadus ei anna õigustmõistva võimu (kohtuvõimu) definitsiooni, seetõttu tuleb vastav mõiste tuletada põhiseaduse normide mõttest ning eesmärgist ja eristada õigustmõistva võimu ülesandeid seadusandliku ning täitevvõimu ülesannetest.

Kohtuvõim ehk õigustmõistev võim kujutab endast riigivõimu üht haru seadusandliku ning täitevvõimu kõrval. Sealjuures on kohtuvõimu ülesandeks kontrollida ka kahe ülejäänud haru tegevust.

(1) puhtformaalse definitsiooni kohaselt on kohtuvõim kohtutele seadusega pandud funktsioonide kogum. Sellest definitsioonist tuleneb, nagu oleks kõik, millega kohtunik iganes ka tegeleb,

automaatselt õigusemõistmine. Samuti jätab antud määratlus kohtuvõimu piiride üle otsustamise seadusandja hooleks ning muudab põhiseaduse sätte tautoloogiliseks.

(2) materiaalses mõttes võib kohtuvõimu defineerida kui vaidluste lahendamist erapooletu kolmanda isiku poolt (samamoodi ei ole igasugune õigusemõistmine veel vaidluste lahendamine). Ka tuleb tähele panna, et toodud definitsiooniga on paljudel juhtudel ühildatav ka täitevvõimu tegevus. Ilmneb, et ükski võimalik õigusemõistmise määratlus ei anna kõikehõlmavat ülevaadet õigustmõistva võimu funktsioonidest ning pädevusest. Niisiis tuleb õigustmõistva võimu mõiste sisustamisel lähtuda eelkõige tema põhiseaduslikust määratlusest ning seostest teiste riigivõimu harudega.

Õigustmõistev võim on põhiseaduse poolt kujundatud ühtse ning jagamatuna. Silmas pidades õigusemõistmist on organisatsiooniline võimude lahusus garanteeritud puhtal kujul, nimelt tuleneb §-st 146, et õigust võib Eesti Vabariigis mõista üksnes kohus. Seega haarab õigustmõistev võim enda alla kohtuvõimu ja kohtunike võimu. Võimude lahususe printsiip ei pane mitte ainult paika erinevate riigivõimu harude funktsioone, vaid määrab ära ka nende võimupiirid ja kompetentsi. Õigustmõistva võimu kandjateks on kohtunikud, kes ei ole mitte pelgalt funktsionäärid ja pädevuse kandjad, vaid ühtlasi ka riikliku võimu kandjad. Et kohtunikud oma ametist tulenevalt riiklikku võimu teostavad, pole kunagi vaidlusi tekitanud. Et aga kohtud ka ülejäänud kahe riigivõimu haru - seadusandliku ning täitevvõimu - suhtes teatavat võimu teostavad, on üldsusele olnud vähem ilmne.

Paragrahvi 146 peamiseks sisuks on kohtutele teatavate ülesannete määramine. Selle kaudu on põhiseadus määratlenud teatavad tegevusvaldkonnad kui õigustmõistva võimu sisu. Siia kuuluvad:

- avaliku võimu kontroll põhiseaduse §-s 15 sätestatud õiguste rikkumiste puhul;
- isikult vabaduse võtmise otsustamine põhiseaduse § 20 alusel (süüdimõistva kohtuotsuse või kohtu poolt määratud aresti täitmiseks);
- loa andmine isiku vahi all pidamiseks üle 48 tunni (§ 21);
- süütuse presumptsiooni kõrvaldamine süüdimõistva otsuse kaudu (§ 22);
- sundvõõrandamise seaduslikkuse üle otsustamine ning hüvituse suuruse määramine (§ 32);
- ühingu, liidu või erakonna tegevuse lõpetamine õiguserikkumise eest, samuti trahvi määramine nimetatud ühendustele (§ 48);
- Riigikohtu pädevus tunnistada kehtetuks põhiseaduse sätte ja mõttega vastuolus olevad seadused ja muud õigusaktid (§ 152).

Lisaks neile otse põhiseadusega kohtutele pandud ülesannetele tuleneb osa õigustmõistva võimu funktsioone Euroopa õigustraditsioonist. Õigustmõistva võimu pädevus on lahti kirjutatud Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artiklis 6 I, mille kohaselt kohtute lahendada on tsiviilõiguslike nõudeid ja kohustusi puudutavad vaidlused, samuti kriminaalasjades esitatavad süüdistused. Muid ülesandeid võidakse õigustmõistvale võimule panna lihtseadusandlusega. Siit järeldub, et Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artiklist 6 tulenevad õigustmõistva võimu põhiülesanded vaid teatud osas.

Õigusemõistmise käigus rakendatakse teatavat normi kindlatele õiguslikele suhetele või situatsioonidele. Selles suhtes on õigustmõistev võim selgelt eristunud normeandvast seadusandlusest. Teisalt on õigustmõistval võimul teatavaid ühiseid jooni täidesaatva võimuga, mis samuti nagu ka õigustmõistev võim on oma tegevuses seotud kehtiva õigusega ning teatavatel juhtudel kohaldab õigusnorme üksikjuhtumitele. Seetõttu tuleb õigustmõistva võimu konkreetsemaks piiritlemiseks kasutada täiendavaid kriteeriume. Õigusemõistmine materiaalses mõttes on defineeritav kui õigusnormide rakendamise kaudu lõplikult siduvate otsuste langetamine seadusega reguleeritud menetluse käigus erapooletu riikliku organi poolt.

Õigustmõistev võim omab samasugust riiklikku jõudu, mille kaudu rakendatakse ka seadusi ning õigust - st kohtu otsus kuulub täitmisele ka siis, kui mõni suhteosaline seda ei soovi. Õigustmõistva võimu funktsioonide hulka kuuluvad kõik põhiseadusega kohtunikele/kohtutele määratud ülesanded: põhiseadusest tulenev igaühe õigus kohtulikule kaitsele nõuab, et kohtunik teatud ajahetkel (enamasti küll tagantjärele) sekkuks teatavatesse konfliktidesse eesmärgiga leida õiglane ja õiguspärane lahendus. Teisalt on kohtunike pädevus vaidlustesse sekkumisel piiratud ainult teatud kindlate asjaolude üle otsustamisega.

Õigustmõistva võimu tegevusvaldkonda kuulub otsuste langetamine nii tsiviil- kui kriminaalasjades, mis moodustavad õigusemõistmise traditsioonilise tuumikjaotuse. Ainult teatud piirides saab rääkida mittehagiliste kohtuasjade (*juristition gracieuse*) allutatusest õigustmõistvale võimule.

Põhiseaduse § 146 käsitleb õigusemõistmist riigivõimu teostamisena, pidades seejuures silmas riigi poolt teostatavat õigusemõistmist. Õigust mõistavad põhiseaduses sätestatud struktuuri alusel loodud kohtusüsteemi kuuluvad kohtud. Kohtud on seega otsuseid langetavad organid (kogud), mis peavad olema loodud spetsiaalselt (kuigi mitte eranditult) riikliku õigusemõistmise funktsiooni täitmise eesmärgil. Kohtutesse kui õigustmõistvatesse organitesse võivad kuuluda vaid kohtunikud põhiseaduse § 147 mõttes. Just seetõttu ei saa kohtuteks lugeda mõnes suhtes kohtutele sarnaselt ülesehitatud asutusi ning institutsioone (näiteks patendiamet).

Praktika pinnalt on üles kerkinud probleeme nn kaudselt riikliku õigusemõistmise ühildatavuse osas põhiseadusest tulenevate printsiipidega. Kaudselt riikliku õigusemõistmise all tuleks mõista erinevate avalik-õiguslike juriidiliste isikute (vastandatuna riigile) poolt loodavate kohtutaoliste moodustiste kaudu teostatavaid riiklikule õigusemõistmisele omaseid funktsioone. Riigiõiguse seisukohalt on problemaatiline, millistel tingimustel ja raamides niisugused institutsioonid võivad tegutseda, missuguseid institutsionaalseid nõudeid neile tuleks esitada ning missuguses ulatuses tuleks teostada riiklikku kontrolli nende poolt langetatud otsuste suhtes.

Mitteriikliku õigusemõistmise mõiste alla võib paigutada kirikukohtute raames teostatava õigusemõistmise, mis allub näiteks katoliku kirikus allub *Codex iuris canonici's* sätestatud karistusõiguse ja protsessinormidele, mille põhiskeemid on kujundatud analoogiliselt riikliku õigusemõistmisega.

Sarnaseid küsimusi on tekkinud ka seoses nn eraõigusliku õigusemõistmisega. Selle mõiste alla kuulub niisugune eraisikute tegevus, mis riiklike organite poolt läbiviiduna kujutaks endast õigustmõistva võimu teostamist. Põhiseadus eraõiguslikku õigusemõistmist ei käsitle. Põhiseadus ei

võimalda niisugust privaatautonomia printsibist lähtuvat tegevust kvalifitseerida õigusemõistmisena, samas ei ole see aga ka keelatud, niivõrd kui see piirdub poolte endi vaheliste õigussuhetega., mistõttu seda saab põhimõtteliselt pidada põhiseadusega kooskõlas olevaks tegevuseks. Seda konstateerides tuleb selgelt tunnistada, et niisugune vaade peab paika kui eraõiguslik õigusemõistmine ei tungi oma tegevusega riikliku õigusemõistmise pärusmaale.

Eraõigusliku õigusemõistmise mõiste alla kuulub ka vahekohus ehk arbitraaz , mis oma ulatusliku majandusliku sisu ja faktilise konkurentsi poolest riikliku õigusemõistmisega on eraõigusliku õigusemõistmise hulgas erilisel positsioonil. Vahekohtu seisund õigussüsteemis on aga eriline seetõttu, et ta asendab vastava eratahteavalduse korral riikliku kohut. Sellest tulenevalt ei ka välisriikide õigusteadlased kujundanud ühtset seisukohta vahekohtu põhiseaduspärasuse küsimuses - seda enam, et analoogiliselt Eesti põhiseadusele ei maini ka teiste riikide konstitutsioonilised aktid enamasti vahekohut (erandiks on siin näiteks D veitsi Zürichi kantoni põhiseadus). Vahekohtu puhul saab põhiseaduspärasust kahtluse alla seada lähtudes asjaolust, et kord kokkulepitud asja vahekohtule alluvuse korral ei ole üldjuhul võimalik enam riikliku kohtu poole pöördumine, mis omakorda seondub (Eesti põhiseaduse §-s 15 sätestatud) isiku õigusega kohtusse pöörduda. Osa õigusteadlasi ongi sellest järeldanud vahekohtu lubamatuse või lubatuse küsitavuse. Valitseva arvamuse seisukohalt on seevastu vahekohtu pidamine lubatav, kui selle raames järgitakse ausa menetluse nõudeid ning kui menetlusnormide olulise rikkumise korral vahekohtu menetluses on tagatud riiklikusse kohtusse pöördumise võimalus (viimast põhimõtet hetkel kehtiv Eesti seadusandlus ei järgi) - need nõuded on ühtlasi ka vahekohtu pidamist puudutavateks rahvusvahelise õiguse säteteks. Samas ei suuda valitsev arvamus kuigivõrd ületada formaalset vastuolu kohtusse pöördumise õigust välistava konkreetse arbitraaz iklause ja vastavat õigust tagava põhiseaduse sätte vahel.

Eraldi küsimusena tuleb käsitleda teatavate üksuste raames teostatavat õigusemõistmist (nagu näiteks mingi ettevõtte või ühingu sisene vaidluste lahendamise kord) - näiteks "ettevõttekohus" antud ettevõttes kehtivate töösisekorraeeskirjade või distsiplinaarreeglite kohaselt või "kaubamajakohus" teolt tabatud pisivarga üle. Ei ole üheselt määratletav niisuguse tegevuse lubatavus põhiseaduslike printsipiide valguses. Küll on väidetud, et põhiseadus iseenesest niisugust tegevust ei välista, tuues põhjenduseks ühiskonna huvid - nii olevat ühiskonna seisukohalt väär, kui pisimngi vaidlusküsimus tuleks tingimata lahendada kohtulikus korras. See olevat ebaotstarbekas nii finantsilisest kui ka inimese isiklikust vaatepunktist. Ka kriminaalpoliitika seisukohalt peetakse vaeleks kõigi pisikuritegude uurimist ressursikuluka kriminaalkohtumenetluse kaudu.

Kohtusüsteemi monopol õigusemõistmisel välistab selle, et riiklik õigusemõistmise funktsioon võidaks panna mingitele muudele isikutele või organitele, kes/mis ei vasta põhiseaduses sätestatud kohtunike ja kohtute mõistele. Teisalt aga ei välista põhiseadus, et kohtutele võidaks seadusega panna muid ülesandeid lisaks õigusemõistmise valdkonda kuuluvatele, eelkõige nimelt kohtute haldamisega seotud küsimusi, niivõrd kui neid pole tehtud ühegi teise riigivõimu haru ülesandeks. Põhiseaduse § 146 näeb küll ette õigusemõistmise monopoli kohtute poolt ning välistab seega õigustmõistva võimu pädevuspiiridesse kuuluvate ülesannete täitmise seadusandliku või täidesaatva võimu poolt, kuid sellest ei saa järeldada, nagu ei võiks kohtud teostada muid riiklikke funktsioone. Kohtute pädevuse laiendamise lubatavus tuleneb juba asjaolust, et tänu oma suhtelisele eraldatusele haldab kohtusüsteem ennast märkimisväärses osas ise. Samuti on erinevad rahvuslikud õiguskorrad

mittehagiliste kohtuasjade raames pannud kohtutele ülesandeid, mis ei kujuta endast ühemõtteliselt õigusemõistmist materiaalses mõttes, vaid võivad teoreetiliselt kuuluda ka haldusküsimuste alla.

Muus osas aga on kohtutele õigusemõistmisega mitteseonduvate ülesannete suvaline määramine lubamatu - olemuslikult võõra ülesande andmine kohtusüsteemile viiks parlamentaarse vastutuse kadumisele või põhjendamatu ahenemisele vastavas valdkonnas. Küll aga ei peeta soovitavaks ka kohtute pädevuspiiride ranget paikapanemist põhiseaduses, kuna niisugune reguleerimine võiks oma liigse jäikuse tõttu takistada vajalike muudatuste tegemist kohtute tegevust reguleerivates aktides. Mittehagiliste kohtuasjade raames on valdkondi, millega võiksid teatud osas tegeleda nii kohtud kui ka täitevvõimu organid.

Kohtusüsteemi pädevuse määratlemisel tuleb vältimatult arvestada õigusriigi põhimõtte raames väljakujunenud vaatekohti. Põhiseadus ei maini otseselt õigusriigi printsiipi kohtuid käsitlevas peatükis. Küll aga tuleneb põhiseaduse mõttest, et Eesti Vabariigi riigikord - sealhulgas kohtukorraldus - tugineb õigusriigi põhimõttele, sõnaselge viite sellele teeb § 10. Printsiibi läbivus nähtub juba asjaolust, et kuna põhiseaduses loetletud põhiõigused kehtivad iseenesest ja vahetult, s.o. sõltumatult neid eraldi reguleerivast seadusandlusest, on kõik riiklikud organid kohustatud tegutsema kooskõlas õiguse üldiste põhimõtetega ning seadustega.

2. “Õigusemõistmine” haldusametnike poolt

Arvestades, et karistuspoliitika kriminaalõiguses ja haldusõiguses võib tihti tegelda näiliselt sarnaste probleemide lahendamisega, ei ole kriminaalkohtuvõimu ja haldusvõimu olemuslik erinevus alati väliselt selgesti äratuntav. Seda silmas pidades võib tõstatada küsimuse: kas põhiseaduse § 146 välistab halduskaristuste määramise haldusametnike poolt?

Kõige üldisema definitsiooni kohaselt kujutab õigusemõistmine endast teatava formaalselt paikapandud menetluse käigus vastavalt (kehtivale) õigusele siduvate tagajärgedega otsustuste langetamist erapooletu ning sõltumatu kolmanda isiku poolt. Vaidluste lahendamine ei tähenda iseenesest veel õigusemõistmist. Ka huvidekonflikti lahendamine haldusmenetluses võib olla käsitletav vaidluse lahendamisenä. Siinjuures tuleb arvesse võtta formaalset menetlust ning otsuseid langetava isiku neutraalsust ja sõltumatust.

Võimude lahusus oma ideaalsel kujul näeb ette, et seadusandlike ülesandeid täidab ainult ja eranditult parlament, täidesaatva võimu ülesanded on puhtalt vaid valitsuse pädevuses ning õigusemõistmine kuulub eranditult vaid kohtute pädevusse. Nii kattuksid kõigi riigiorganite pädevuspiirid vastava riigivõimu haru materiaalsete riiklike funktsioonidega.

Tegelikkuses aga ei piirdu riigiorganite pädevus mitte ainult neile vastavate materiaalsete riiklike funktsioonidega vaid ulatub sageli ka teiste riigivõimu harude tegevusvaldkondadesse. Niisuguseid organite ja funktsioonide “lõikumisi” peetakse õiguskirjanduses üldiselt põhiseaduslikult lubatavateks, niivõrd kui üks riigivõimu haru ei tungi teise haru “tuumküsimustesse”. Missugused küsimused nimelt moodustavad ühe või teise riigivõimu haru “tuuma”, pole aga üheselt määratletav. Ühe riigivõimu haru domineerimine teise üle tähendaks juba tasakaalustatuse puudumist ning teise võimuharu sisusse tungimist. Teiselt poolt peab funktsioonide lahusus tagama riiklike ülesannete täitmise ratsionaalsuse. Ratsionaalsuse kõrval mängib oma rolli ka demokraatliku legitimatsiooni

vaatepunkt. Kuna kogu riigivõim tuleneb rahvast, on kõik riiklikud organid erinevatel viisidel demokraatlikult legitimeeritud.

Vastus sellele, kas halduskaristuste kohaldamine on põhiseaduse mõttega vastuolus, sõltub halduskaristuste iseloomust.

(a) Haldusasetused ei või kohaldada karistusi, mille puhul sisuliselt on tegemist kriminaalkaristustega, s.o. mille mõjud oleksid samasugused kui kriminaalasja lahendanud kohtu poolt mõistetud karistusel. Vastasel juhul otsustaksid haldusasetused küsimuste üle, mis põhiseaduse § 146 kohaselt kuuluvad kohtute pädevusse.

(b) Põhiseaduse ja Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooniga on seevastu kooskõlas haldusasetuste poolt (liht)seadusandlusega konkretiseeritud korras distsiplinaarkaristuste ning rahatrahvide mõistmine, kuivõrd need on selgelt eristatavad kriminaalprotsessis mõistetavatest kriminaalkaristustest. Paljud Euroopa õigussüsteemid eristavad juba pikka aega ühelt poolt kriminaalkaristusi, mis järgnevad kriminaalõigusrikkumistele, ning teiselt poolt halduskaristusi, mis on reaktsiooniks haldusõigusrikkumistele. Näiteks kiiruseületamise eest määratud rahaträhv erineb selgelt kriminaalkuriteo toimepanekule järgnevast karistusest. Erinevalt halduskaristustest kujutab kriminaalkaristus endast eksimust teatava eetilise väärtuse vastu. Ka võetakse üldjuhul isiku eelneva kriminaalkorras karistatuse üle otsustamisel arvesse ainult tema poolt varem toimepandud kuritegusid (ning mitte haldusõigusrikkumisi).

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artikkel 6 ei välista mingil viisil niisuguste kriminaalkaristustest selgelt erinevate sanktsioonide kohaldamist haldusasetuste poolt. Samuti ei tuleks Eesti Vabariigi põhiseaduse § 146 käsitleda kui haldusasetuste tegevust halduskaristuste mõistmisel välistavat sätet. Et aga halduskaristused puudutavad sageli isiku varalist sfääri, peab isikule jääma võimalus haldusasetuste otsuseid karistuse määramise osas kohtulikult vaidlustada (põhiseaduse § 15).

Õigusemõistmise ja haldustegevuse piiritlemise seisukohalt on oluline karistusõiguse süstemaatiline selgus, mis võimaldab objektiivselt eristada kriminaalkuritegu haldusõiguserikkumisest. See välistaks ka antud küsimuses põhiseadusliku õigusemõistmise ebaselguse ning erinevat võimude tegevuse "tuumküsimuste" kokkupõrke.

3. Kohus

Kohtud on organisatsioonilised üksused, mille kaudu kohtunikud täidavad õigustmõistva võimu ülesandeid. Et teatud üksust oleks võimalik käsitleda kohtuna, peavad selle liikmeskonna moodustama eranditult kohtunikud.

Kohtust kui otsuseid langetavast kogust (kolleegiumist) tuleb eristada kohut kui ametiasutust (administratiivüksust), mis peab tagama õigusemõistmise tavapäraseks funktsioneerimiseks vajalikud tingimused. (Kohtute töö halduslikule küljele kuuluvad muuhulgas näiteks kohtuasjade jaotamine ning kohtukolleegiumide komplekteerimine). Kohtuhaldus on suuresti vaadeldav kui "intendantuur", mille küllaltki olulised (nii formaalsed kui ka mitteformaalsed) mõjud avalduvad eelkõige kohtu igapäevatöö reglementeerimises, teenistusliku järelevalve teostamises ning kaasmõjutustes

personalipoliitikale. Just seetõttu on seda püütud korraldada viisil, mis kaotaks või vähendaks kohtunike sõltuvust haldusvõimust.

Kohtuna igas konkreetsetes kontekstis saab mõista üksnes pädevat kohut. Kohtute pädevus konkreetse vaidlusasja lahendamisel (kohtualluvuse küsimused):

- (a) kohtualluvus vastavalt kohtuasjade liigitusele tsiviil-, kriminaal- ja haldusasjadeks;
- (b) territoriaalne pädevus - on seadusega kindlaks määratud.

Lisaks kohtualluvuse küsimustele on olulise tähtsusega ka see, millistel alustel toimub kohtusisene tööjaotus - st mil viisil jõuab üks või teine konkreetne kohtuasi selle või teise kohtunikuni. Ka need reeglid peaksid olema juba eelnevalt paika pandud ning neid ei tohiks mingi konkreetse kohtuasja huvides muuta (ilma, et selleks oleks mingeid muid põhjusi). Eesti põhiseaduse §-st 24 tuleneb ainult, et kohtualluvuse sätestab seadus, kuid see säte ei hõlma isiku õigust "seaduslikule kohtunikule" sellisel kujul, nagu see on tuntud saksa õigusteoorias, kuna kohtuasjade jagunemine konkreetsete kohtunike vahel pole rangelt reglementeeritud. Paljud teised õigussüsteemid aga ei lähe "seadusliku kohtuniku" määramisel nii kaugele nagu Saksa riigiõigus.

Kohtuks ei ole: parlamentaarsed uurimiskomisjonid, samuti mitte ettevõttesisesed distsiplinaarkaristusi kohaldavad organid, ka ametiühingute raames ja mujal loodavad lepituskomisjonid.

Kohtunikud ei pea ilmingimata olema elukutselised professionaalid.

Vahekohus moodustab erandi riikliku kohtusüsteemi monopolist. Vahekohtud on eraõiguslikud, seetõttu ei loeta neid kohtuteks põhiseaduse, samuti näiteks Euroopa Majandusühenduse lepingu (Rooma lepingu) art. 177 mõttes ega muude rahvusvaheliste lepingute tähenduses.

4. Kohtute sõltumatus

Õigusemõistmise (kohtute) sõltumatuses rääkides tuleb pöörata tähelepanu kahele aspektile: ühelt poolt kohtupidamise sõltumatus erinevatest õigusemõistmise välistest asjaoludest (objektiivne sõltumatus) ning teisalt kohtunike isiklik sõltumatus, mis muu hulgas kajastab kohtuniku suhteid protsessiosalistega.

Kõik kohtunikud (sh kaasistujad) on objektiivselt sõltumatud, st õigusemõistmise raames ei ole nad seotud mingite ettekirjutustega ning alluvad vaid seadustele. Antud säte on eelkõige suunatud täitevvõimu vastu. Nii pole kohtuvõim juba põhiseadusest tulenevalt ühtne. Igasugused välditavad haldusvõimu mõjutused kohtuniku õiguslikule staatusele on keelatud. Kaitstud on kohtuniku tegevus õigusemõistmisel - selle alla ei kuulu justiits- ja kohtuhaldusega seotud tegevus jne.

Kohtuniku sõltumatus on materiaalse õiguse rakendamise olemuslik institutsionaalne eeldus. Sõltumatust ei saa seega käsitleda kui kohtuniku teatud privileegi: just seetõttu, et kohtunik on seotud seaduses sätestatuga (ning ka õiguse selle osaga, mis ei tulene seadustest), peab ta üldiselt olema vaba kõikvõimalikest ettekirjutustest. Seadust saab õigusena käsitleda vaid niikaua, kuni tema konkretiseerimine (subsumeerimine) kohtuniku poolt toimub igal üksikul õiguse rakendamise juhul ilma õigusemõistmise välistest asjaoludest tulenevate kõrvalmõjudeta. Kõrvalmõjusid ei tohi esineda

eelkõige küll lõpliku otsuse langetamisel, kuid samuti on oluline, et neid ei esineks järeltulevate tegemisel ning otsuste langetamisel kohtumenetluse vaheetappides nii vaidluse eset puudutavates kui ka protsessuaalsetes küsimustes. Mõjutamisena oleks käsitletav näiteks juhiste andmine kohtunikule, ametivõimude poolsed palved ning etteheited jne. Kohtuniku sõltumatus ei ole käsitletav põhiõigusena põhiseaduse 2.peatüki tähenduses.

Põhiseadus ei näe ette kohtusüsteemi organisatsioonilist iseseisvust, kus ennast ise haldavat justiitsüsteemi juhiks mingi kõrgem kohtunikekolleegium või "justiitspresident". Toodud väidet toetab ühtne nägemus Eesti kuuluvusest Mandri-Euroopa õigustraditsiooni. Mandri-Euroopa õigus ei järgi eelkõige anglosaksi õigussüsteemis levinud arusaama, mille kohaselt kohtuniku sõltumatuse põhimõttest lähtuvalt käsitletakse kogu kohtusüsteemi kui tervikut iseseisvana; vaid kohtute haldamine on jäetud täitevvõimu hooleks. Traditsiooniliselt saavad vaid konstitutsioonikohtud saavad oma eelarve otse parlamendilt. Üldisemas plaanis aga kohtusüsteemil finantsautonoomia puudub. Kohtusüsteemi korporatiivse autonoomia vältimise eesmärk on ära hoida kohtunikonna kui seisuse teket ning "riigi riigis" moodustumist.

Kohtule on antud õigusemõistmises monopoolne seisund. Õigust mõista võivad ainult kohtunikud, mitte aga haldusametnikud või muud ametikandjad. Selle konstateeringu sisu sõltub eelpool määratletud õigusemõistmise määratlusest.

Kohtunik on sõltumatu nii objektiivselt kui ka isiklikult. Piisav tasu (majanduslik kindlustatus) on üheks sõltumatuse garantiiks. Kohtunike palgakorralduse reguleerimine peab välistama võimalikud mõjud kohtunike tasustamisele (justiits)haldusvõimu poolt (näiteks ei tohiks palgaseadusandlusest täitevvõimu jaoks tuleneda võimalust määrata näiteks kohtukolleegiumide esimehi erinevalt tasustatud gruppidesse, kuna vastutus õigusemõistmisel on kolleegiumi esimehe puhul võrdne kolleegiumi liikmete vastutusega).

Kohtuniku seotus teise kohtu arvamusega ei kujuta endast kohtuniku sõltumatuse rikkumist. Samuti ei kujuta kohtuniku sõltumatusele ohtu asjaolu, et seadus keelab kohtunikul kriminaalprotsessis teatud asjaolude esinemisel mööda vaadata kohtualusele eelnevalt mõistetud karistustest ning tema suhtes tehtud lahenditest. Kohtuniku objektiivne sõltumatus põhiseaduse mõttes tähendab, et kohtunik ei ole otsuste langetamisel seotud mingite ettekirjutustega, kuid kohtunik peab oma tegevuses lähtuma seadustest. Samas kehtib see põhimõtte kohtuniku tegevuse kohta õigusemõistmisel ja mitte haldusküsimustega tegelemisel - näiteks raamatupidamise ja finantsalaste küsimuste puhul peaks kohtunik lähtuma vastavatest eeskirjadest ning talle nendeks puhkudeks antud korraldustest.

Kohtuniku ja seadusandliku võimu suhte puhul on olulisemaks printsiibiks kohtuniku seotus seadustega. Seadus põhiseaduse § 146 mõttes tähistab seadust materiaalses (ja mitte formaalses) mõttes, seega igasugust õigusnormi.

Sõltumatu õigusemõistmise ning seaduste kohase õigusemõistmise põhimõtted on mõeldud üksteist täiendada: kohtunik peab olema vaba igasugustest asjassepuutumatutest mõjudest, samal ajal kui seaduste järgimise nõue välistab omavoli. Kohtuniku seotust seadustega ei saa vaadelda kohtuniku sõltumatuse printsiibi piiramisena, sest kohtunik on oma tegevuses sõltumatu just seetõttu, et ta

peab otsuseid langetama kooskõlas seadustega ja mitte vaatamata sellele, et ta on oma tegevuses allutatud seadustele. Siiski on kohtuniku seotus normidega piiratud õigustloovate aktide hulka kuuluvatega.

Eesti põhiseaduse tekstiliseks eripäraks on see, et erinevalt traditsioonilisest tüüpvormelist "kohtunik allub ainult seadusele", põhiseaduse § 146 määrangu kohaselt mõistab kohus õigust "kooskõlas põhiseaduse ja seadustega." Siiski ei saa põhiseaduse § 146 tõlgendada selliselt, nagu võiks kohus oma tegevuses juhinduda lisaks kehtivale positiivsele õigusele veel millestki muust, mida põhiseadus ei maini. Samas on põhiseaduse konstruktsioon "kooskõlas põhiseaduse ja seadustega" veidi laiem traditsioonilisest formuleeringust, võimaldades põhiseaduse antud sätte alla paigutada ka õiguse üldised põhimõtted, suunad kohtupraktikas jne. Teisalt määrab õigusriigi printsiip ära need kriteeriumid, mida kohus peab oma tegevuses nii või teisiti arvestama.

Seaduse alusel võidakse kohtunikku kohustada juhinduma ka õigustmõistva võimu aktidest (eelkõige kohtulahenditest) ning täitevvõimu aktidest. Näiteks näevad kohtumenetlust reguleerivad seadustikud ette, et madalama astme kohus on seotud kõrgemalseisva kohtu arvamusega, kui asi uueks arutamiseks madalama astme kohtusse tagasi saadetakse.

Problemaatiline on küsimus kohtuniku funktsioonide laienemisest, millele on aluse pannud laialdane seadusandja ülesannete ülevõtmine kohtunikukonna poolt. Ehkki liberaalne konstitutsionalism lähtub sellest, et poliitiliste jõudude osavõtul toimuva õigusloome ning mittepoliitiliste kohtunike poolt teostatava õigusemõistmise vahel on võimalik teha selget vahet, on ühiskonna ja õiguse tegelik areng näidanud, et see piir on paljuski ähmastunud, kuna kohtud peavad sageli täitma seadusandja lünki.

Kahtlemata ei suuda seadusandja paljudel juhtudel täita oma funktsioone seaduste vastuvõtmisel, kusjuures siin mängib suurt rolli konsensuse puudumine ning erinevate poliitiliste jõudude soovimatus leida kompromisse. Kuid ka seadusandluse suurema efektiivsuse ning vastutustunde olemasolul poleks tänapäeval võimalik kõiki üksiküsimusi reguleerida seadustega. Seadusi täiendavad sageli üld- (generaal-)klauslid ja mitmesugused õiguslikud mõisted ning teooriad, mis moodustavadki selle "ventiili", mis lubab majanduslikel ja sotsiaalsetel vajadustel esile pääseda. Just neil juhtudel, kui seadusandja on üldklauslite või ebamääraste õiguslike mõistete kaudu teatava küsimuse täpsemaks lahendamiseks kohtusüsteemile edasi suunanud, peaksid kohtud väljuma õiguse rakendamise kitsastest raamidest ning tegutsema loovalt, valides erinevate alternatiivide vahel ning täites seadusandja lünki. Seejuures aga puutub kohus kokku poliitiliste otsustustega, mis on tavaarusaamade kohaselt olnud seadusandliku võimu pärusmaaks.

Eeltoodud põhjenduste raames on kohtunikepoolne õigusloome ka põhiseaduslikult õigustatud (legitimeeritud). Võimude lahususe printsiibist tulenev pädevuse jaotus erinevate võimuharude vahel aga välistab tegeliku konkurentsi kohtuniku ja seadusandliku võimu vahel. Kui mõlemad ka seadusloomeprotsessis osalevad, on seadusandlikul võimul siiski eelis; kohtunik võib esineda ainult "täiendava seadusandjana". Ta ei või selle funktsiooni raames käsile võtta mingeid laiaulatuslikke teemasid ega suure kandepinnaga probleeme. Samuti seab kohtunikuõigusele piirid põhimõtte, mille kohaselt kohtunik peab õigusemõistmisel juhinduma seadustest. Kohtunikuõigus võib seega eksisteerida ainult *intra et praeter legem*, mitte aga *contra legem*, samal ajal kui seadusandja on kompetentne muutma või tühistama kohtuid puudutavaid seadusi.

5. Kohtute haldus

Pärast kohtureformi läbiviimist 1990. aastate algul on korduvalt üles kerkinud küsimus, mil määral peaks kohtusüsteem Eestis ennast ise haldama ja kas ning mil määral mõjutab kohtute halduse korraldus kohtunikke (eelkõige sõltumatu õigusemõistmise printsiibi seisukohalt) õigusemõistmisel.

Kohtute halduse kui tegevussuuna põhiülesandeks on materiaalsete ning isikuliste eelduste tagamine õigustmõistva võimu korrapäraseks funktsioneerimiseks kõigis kohtuinstantsides nii eraldi võetuna kui ka kogu õigussüsteemis tervikuna. Niisuguse tegevuse eesmärgiks on organisatsioonisiselt kindlustada õigusemõistmise sujuv ning tõrgeteta toimimine. Otseselt puutuvad kohtute haldusega kokku vaid erinevate instantside kohtutes töötavad kohtunikud, ametnikud, teenistujad ning abipersonal, kuna tavakodanikul nende küsimustega tegemist teha ei tule.

Seejuures eristatakse kohtute halduse raames (1) tegelikku kohtute haldust ja (2) teenistusjärelvalvet.

Tegelik kohtute haldus hõlmab eeskätt kohtute (kui kohtusüsteemi organisatsiooniliste üksuste) moodustamist riigieelarves ettenähtud kohtunikukohtade arvu alusel. Kohtute haldus hõlmab ka väga erinevaid personaliga seonduvaid küsimusi nagu ametisse nimetamine, töölepingute sõlmimine, teisele tööle paigutamine, töölt või ametist vabastamine, edutamine jne, kusjuures kohtunike suhtes on kirjeldatud haldustegevus lubatav vaid niivõrd, kui see ei riku kohtunike sõltumatuse põhimõtet. Materiaalselt küljelt kuulub kohtute halduse ülesannete hulka ruumide ning töövahendite ettevalmistamine ning kättesaadavaks tegemine, võimaldades seega objektiivselt õigusemõistmise läbiviimist. Üldisemas mõttes tähistab kohtute haldus asjaajamise ning tööjaotuse üldist korraldust (Põhjendatud erandiks sellest on kohtute sisene kohtuasjade jaotus, mida viiakse läbi nn kohtunikepoolse "isehaldamise" kaudu). Haldustegevuse alla kuulub ka tulevaste juristide (eelkõige kohtunike) juhendamine ja väljaõpetamine.

Teenistusliku järelvalve all mõistetakse töötajate, ametnike, teenistujate ning kohtunike tavapärase teenistusülesannete täitmise jälgimist. Jälgida tuleb üldist kinnipidamist teenistussuhteid reguleerivatest normidest (näiteks tööajast kinnipidamine, töövahendite kasutamine jne). Kohtunike puhul, nagu väljendub M.Wolf, "lõpeb teenistuslik järelvalve seal, kus algab kohtuniku sõltumatus."

Suhe kohtunike sõltumatuse ning teenistusliku järelvalve vahel on problemaatiline. Lubatavaks peetakse järelvalvet niivõrd, kui see kohtunike sõltumatust ei kahjusta. Praktika on püüdnud neid valdkondi, millesse kohtute haldusega tegelevad institutsioonid võivad sekkuda, määratleda kui "ametikoostuste täitmise välist külge" ning piiritleda seda "õigusemõistmise siseküsimustest". Nn siseküsimuste hulka kuuluvad mitte ainult kohtulahendid vaid ka lahendi tegemiseks ning täitmiseks vajalikud ettevalmistused. Välisele küljele seevastu kuuluvad näiteks täpsus, tähtaegadest kinnipidamine, istungite läbiviimine selleks ettenähtud ruumides jms.

Samuti on küsitav, millises ulatuses võivad järelvalvet teostavad institutsioonid nõuda kohtunikelt teavet õigusemõistmise siseküsimustega seonduva kohta, kahjustamata kohtunike sõltumatust. Kohtunike suhtes kõrgemalseisvad isikud (teenistuslikku järelvalvet teostavad isikud) peavad

sõltumatu õigusemõistmise huvides hoiduma kriitikast langetatud kohtuotsuste kohta.

Teenistuslik järelevalve kohtunike tegevuse üle ei tohi seega sisaldada endas mõjutusi konkreetsete otsuste langetamise protsessile kohtunike poolt. Pigem võib teenistuslik järelevalve olla seotud kohtunikutegevuse välise korraldusega.

Ei saa eitada, et võrreldes teenistuslikust järelevalvest tulenevate mõjudega seab kohtuniku tegevusele palju rangemaid piire traditsiooniline, kuigi Eestis veel mittetoimiv karjäärisüsteem, kus edutamine toimub töötulemuste põhjal ning sellega seotud kvalifikatsiooninõuded. Samuti ei ühti kohtunike sõltumatuse kontseptsioon kohtunike paigutamise hierarhilistesse struktuuridesse (näiteks kolleegiumi esimees ja liikmed).

Kohtute esimeestel lasub seoses haldusülesannete täitmisega teatav vastutus, mistõttu nende puhul on võimalik täheldada teatavat kaksikseisundit - ühelt poolt täidavad nad kohtunike õigustmõistva võimu funktsioone, teisalt on nad teataval määral kohustatud lahendama haldusküsimusi. Kohtunike sõltumatuse printsiip kehtib nende suhtes niivõrd, kui nad tegelevad õigusemõistmisega.

6. Kohtu ülesannete täitmine ametnike poolt, kes ei ole kohtunikud

Eesti põhiseadus ei räägi "õigusemõistmisest, mis on eranditult ülesandeks tehtud vaid kohtunikele" - põhiseaduse § 146 näeb ette, et õigust mõistab ainult kohus. Seega ei ole vajalik lülitada põhiseaduse teksti eraldi sätteid selle kohta, et teatavaid kohtule (kohtunikele) pandud ülesandeid võivad - olgugi piiratud ulatuses - täita ka kohtunikuks mitteolevad ametnikud (kohtunikuabid). Kohtunikele on reserveeritud vaid õigusemõistmine materiaalses mõttes, kuhu põhiseadusega kohtutele määratud ülesannete kõrval kuuluvad õigusemõistmise traditsioonilised "tuumküsimused" (st tsiviil- ning kriminaalasjade lahendamine). Neid ülesandeid ei või panna mittekohtunikest ametnikele. Kuid mitte kõik kohtutele pandud ülesanded ei kujuta endast õigusemõistmist materiaalses mõttes. Ka mittehagiliste kohtuasjade raames on kohtunikele üldjoontes reserveeritud need ülesanded, mis puudutavad isikuõigusi (sh teovõimetuks tunnistamine, adopteerimine, vanemaõiguste äravõtmine jne). Neid küsimusi võib lugeda õigusemõistmise materiaalse külje alla kuuluvateks.

Samuti ei peeta soovitavaks kohtunikuabide pädevuse piiritlemist põhiseaduses - praktikas võib neile usaldatud ülesannete ring aja jooksul tunduvalt muutuda, mis oleks aga raskendatud, kui kohtunikuabide pädevus oleks põhiseadusega rangelt paika pandud.

Mandri-Euroopa õigusruumis on mittehagilised kohtuasjad juba aastasadu olnud kohtusüsteemi pädevuses. Niisuguseid ülesandeid pandi kohtutele juba Rooma õiguses. Nn kohustusliku kohtualluvuse (hagimenetlus - *iusdiktio contentiosa*) ja vabatahtliku kohtualluvuse (hagita menetlus - *iusdiktio voluntaria*) vahel vahetegemine on suures ulatuses tänapäeva Euroopa rahvuslikesse õiguskordadesse üle võetud. Mittehagiliste kohtuasjade raames on erinevad riigid pannud kohtutele ka niisuguseid ülesandeid, mis oma iseloomust tulenevalt ei kuulu õigusemõistmise traditsiooniliste tuumküsimuste hulka (ei kujuta endast õigusemõistmist materiaalses mõttes) ning mille puhul riik on vaba otsustama, missugune riiklik organ üht või teist konkreetset ülesannet täitma peaks.

Sia kuulub näiteks riiklike registrite - eriti kinnistusraamatute ja äriregistrite - pidamine. Erinevalt

õigusemõistmise traditsioonilistest ülesannetest täidavad osa mittehagilise jurisdiktsiooni alla kuuluvaid ülesandeid kohtunike asemel suures osas kohtunikuabid, kes on küll objektiivselt sõltumatud, kuid mitte isiklikult sõltumatud nagu seda on kohtunikud. Kohtunikuabid ei ole otsuste langetamisel üldjuhul seotud ka teenistusandja korraldustega, tema tööalaseid suhteid kohtunikuga reguleerib eelkõige seadus. Kohtunikuabi ei ole vaadeldav kohtunikuna just seetõttu, et tal puudub isiklik sõltumatus, mis objektiivse sõltumatuse kõrval on kohtunikuameti sisuliseks elemendiks.

§ 146 käsitleb üldtunnustatud õiguse põhimõtteid, mille konkretiseerimine on seadusandluse ülesandeks, sellest paragrahvist tulenevalt võib olla vajalik praegu kehtivate seaduste muutmise või täiendamine (näit. vahekohtu regulatsioon), kuid põhiseaduse paragrahvi enda muutmiseks ilmselt vajadus puudub.

§ 147. Kohtunikud nimetatakse ametisse eluaegsetena. Kohtunike ametist vabastamise alused ja korra sätestab seadus.

Kohtuniku saab ametist tagandada üksnes kohtuotsusega.

Kohtunikud ei tohi peale seaduses ettenähtud juhtude olla üheski muus valitavas ega nimetatavas ametis.

Kohtunike sõltumatuse tagatised ja õigusliku seisundi sätestab seadus.

1. Kohtuniku õigusliku seisundi alused

Kohtunikuna saab isik õigustmõistvat võimu teostada ainult teatavat liiki avalik-õigusliku teenistussuhte raames. Selle teenistussuhte omapäraks on, et erinevalt ametnike hierarhiasse kuuluvatest bürokraatidest ei allu kohtunikud mingitele korraldustele, vaid lähtuvad oma põhitegevuses puhtalt seadustest, olles sõltumatud teenistusandja ettekirjutustest ning ka teistest riigivõimu teostavatest institutsioonidest.

Kohtunikuks on kõik isikud, kes tegelevad õigusemõistmisega (nii elukutselised kohtunikud kui kohtukaasistujad jne). Oluline on, et kohtunik tegutseks erapooletu kolmanda isikuna, mitte ei teeks eelotsustusi ühevõli teise poole kasuks (asuks ühele või teisele poolele). Erapooletuse nõude näol ei ole tegu pelgalt ametikohustusega vaid pigem kohtunikuameti definitsiooni sisulise elemendiga.

Kohtuniku sõltumatuse küsimusega on tihedalt seotud ka kohtuniku taandamise alused, mis üldjuhul tulenevad protsessinormidest ning on garantiiks erapooletule ning sõltumatule õigusemõistmisele.

Kohtuniku mõiste defineerimisel on oluline märkida, et kohtunik lahendab vaidlusi ainuvastutavana ning ei või omada ühe või teise poole suhtes eelarvamusi. Õigusemõistmise erapooletuse tagamiseks garanteerib põhiseadus kohtunikele sõltumatuse riigist (esmajoonel haldusvõimust). Sõltumatus suurendab usku kohtuniku poolt tehtud otsuste õigsusesse ning õigusemõistmisesse üldiselt, omades seega legitimeerivat funktsiooni. Kohtuniku sõltumatuse printsiip ei kujuta endast mitte ainult võimude lahususe põhimõtte, vaid eelkõige õigusriigi põhimõtte konkretiseeringut.

Põhiseadus ei käsitle kohtunikke mitte kui riigiametnike üldmõiste alla kuuluvat erikategooriat vaid kui iseseisva avalik (- õiguslik)u ameti kandjaid.

Põhiseaduse § 147, mille kohaselt kohtunike sõltumatuse tagatised ja õigusliku seisundi sätestab eraldi seadus, pole mitte ainult formaalse tähendusega, vaid nimetatud ettekirjutuse põhimõtteline eesmärk on kohtuniku kui objektiivselt ning isiklikult sõltumatu kohtuvõimu kandja selge eraldamine ametnike hierarhiasse kuuluvatest avalikest teenistujatest. Samuti vastavad eraldi kohtunikuseadused sõltumatu õigusemõistmise põhimõttele õigusriigis. Antud säte kehtib aga ainult professionaalsete kohtunike ja mitte kaasistujate kohta.

Eesti põhiseaduse teksti erinevusena võrreldes mitmete teistega (Austria, Saksamaa, Holland) võib välja tuua asjaolu, et eelnimetatutes räägitakse kohtunikest, Eesti põhiseaduses aga paralleelselt kohtutest ja kohtunikest (põhiseaduse § 146: õigust mõistab ainult kohus... jne). Esimeses lahenduses taotletakse kohtuniku isiku rõhutamisega "isikulisust" ning isiklikku vastutust õigusemõistmises. Sõltumatuse garantiide sidumine kohtuniku isikuga (ja mitte kohtu kui sellisega) näitab kohtunikku mitte kui "anonüümset riikliku bürokraatia esindajat, kes teostab mingeid riigi poolt temale usaldatud ülesandeid", vaid "rahvast tuleneva suveräniteedi esindajat". Eesti põhiseaduse teksti mõistmiseks tuleb teatud juhtudel paratamatult laiendada "kohtu" mõistet kohtunikule või mõista kohtuna konkreetset asja lahendavat koosseisu.

Oma põhiseadusliku positsiooni tõttu on kohtunikud allutatud mitmetele olulistele piirangutele. Õigusemõistmise kõrval võib kohtunik siiski tegeleda ka muude ülesannetega, nagu kohtute haldamisega seotud küsimused, teadustöö, pedagoogiline töö jne. Riik ei saa keelata kohtunikku tegutsemast mitmesugustel mitteriiklikel tegevusaladel, kuid võib seda seadustega piirata. Niisugused piirangud on õigustatud juhul, kui nad aitavad tagada kohtunikuülesannete nõuetekohase täitmise. Kahjustada ei tohi ei kohtuniku enda neutraalsus ega ka õigustmõistva võimu neutraalsus laiemalt (ehk üldsuse arusaam neutraalsest õigustmõistvast võimust). Kohtuniku tegevuse reguleerimiseks väljaspool õigusemõistmist piisab lihtseadusandlusest.

Keeld kuuluda peale seaduses ettenähtud juhtude muudesse valitavatesse ja nimetatavatesse ametitesse.

Põhiseadus võimaldab lihtseadusandlusega teha §-s 147 antud ettekirjutuse suhtes erandeid. Seadusandja jaoks kehtivad põhiseaduse § 147 3. lõigu konkretiseerimise juures siiski teatavad piirangud - arvestada tuleb organisatsioonilise võimude lahususe printsiipi (s.o. kohtunikuamet on ühildamatu osalemisega seadusandlikus kogus või teenistusega täitevvõimu alluvuses). Ka ei tohi kohtuniku tegevuse tõttu mingis teises ametis kannatada kohtuniku neutraalsus. Siiski ei tule vajalikuks pidada kohtuniku poolt seadusandliku ja täitevvõimu pädevuspiiridesse kuuluvate ülesannete täitmise keelamist põhiseadusega.

Teenistussuhete ja liikmelisuse puhul erinevates organisatsioonides on isiku faktilise sõltumatuse hindamisel oluliseks teguriks ühelt poolt ettevõtte või organisatsiooni suurus ning teiselt poolt selle organisatsiooniga seotud isiku positsioon ning tegevus antud organisatsioonis. Näiteks kohtunik, kelle abikaasa on mingi suure aktsiaseltsi töötaja, ei pruugi mitte igas antud aktsiaseltsiga seotud protsessis erapoolikuks osutada (teisiti oleks aga ilmselt neil juhtudel, millega tema abikaasa otseselt

seotud on). Asjaolu, et kohtunike ametissenimetamisega seotud institutsioon või kohtuniku teenistusandja osaleb protsessis poolena, ei ole veel iseenesest piisav alus eeldamiseks kohtuniku erapoolikust. Samuti ei näita suurearvulise liikmeskonnaga juriidiliste isikute puhul kohtuniku kuulumine (lihtliikmena - st omamata mingeid erilisi funktsioone või positsiooni) sellesse juriidilisse isikusse veel kohtuniku erapoolikust seoses selle organisatsiooniga. Sama kehtib poliitilistesse erakondadesse kuulumise kohta, samuti ametiühingutes (näiteks tööandjate organisatsioonid - võimalik ainult kaasistujate puhul) või spordiühingutes ning näiteks osalemise kohta Rotary klubis, samuti ei oma näiteks mingi kõrgema õppeasutusega seotud protsessis tähtsust kohtuniku poolt selles õppeasutuses õppeülesannete täitmine. Kohtuniku igapäevased (normaalsed) äri- või majandussuhted ühega pooltest ei riku iseenesest kohtuniku erapooletuse põhimõtet, kui ei esine erilisi, sellele viitavaid asjaolusid (näiteks kohtuniku teatav majanduslik sõltuvus sellest pooltest).

Mitte kuigi tihedaid ühiskondlikke suhteid, teenistuslikke või ametialaseid suhteid, kollegiaalseid suhteid, naabritevahelisi suhteid, tutvust, paljast kuulumist samadesse organisatsioonidesse või ühingutesse ning ühes koolis õppimist tuleb eristada lähedastest (ning) sõprusuhetest; üldjuhul ei riku need kohtuniku erapooletuse põhimõtet. Samas kohtus töötava kohtuniku osalemine protsessis poolena loob aga tihedate tööalaste kontaktide olemasolul nende kohtunike vahel aluse kahtlusteks vaidlust lahendava kohtuniku erapooletuse suhtes ka siis, kui kohtunike vahel ei ole erilist sõbralikke või muid lähedasi suhteid.

2. Kohtunike isiklik sõltumatus

Kohtuniku seose juures vaidluse esemega tuleb arvesse võtta kohtuniku võimalikku varasemat seotust konkreetse vaidlusküsimusega, mis võiks põhjustada kahtlusi kohtuniku erapooletuse suhtes. Need suhted võivad omada õiguslikku iseloomu, aga samas võivad nad olla seotud ka puhtalt faktiliste asjaoludega. Kohtuniku puhul ei piisa tema sisemisest objektiivsusest ning sõltumatuses - ta peab ühtlasi sellisena ka väljapoole näima. Iga üksikjuhtumi puhul on otsustavaks faktoriks nende seoste (suhete) intensiivsus ning konkreetsed asjaolud.

Nii kohtuniku teenistuslik tegevus väljaspool konkreetse asjas toimuva kohtuliku menetluse piire kui ka kogu kohtuniku teenistusväline käitumine võib avaldada mõju tema erapooletule *image'*ile, niivõrd kui see on mingil moel seotud ühe või teise protsessipoollega või siis vaidluse esemega ning väljub selgelt kohtuniku kohustustele vastava, korrektse, sündsa või tavapärase tegevuse raamest.

On vaieldav, kas kohtuniku arvamuseavaldused, mis puudutavad vaidluse eset või pooli, on vastuolus kohtuniku erapooletuse põhimõttega. Nende volituste juures, mille õigusriik sõltumatule kohtunikule annab, peab kohtunik oma tegevuses jääma rangelt talle pandud kohustuste raamidesse, kuna sõltumatuse garantiid ei ole kohtunikule antud mitte tema enda huvides, vaid kolmanda riigivõimu haru (õigustmõistva haru) huvides. Sõltumatuse juurde kuulub ka neutraalsus. Mõlemad põhimõtted teenivad õigusemõistmise huve. Seetõttu on kohtuniku kohuseks oma arvamuse avaldamisest põhimõtteliselt hoiduda ning oma seisukohtade väljendamisel pidada silmas oma erilist seotust talle pandud kohustustega, vältimaks ohtu näida erapoolikuna. Kohtuniku niisugust kohustust võib teatud määral vaadelda kui ühe tema põhiõiguse - arvamuste ning veendumuste levitamise vabaduse - piiramist. Samas aga on antud piirang põhiseadusega kooskõlas. Kohtunik peab säilitama neutraalsuse ning distantsi, selles suhtes on tal poliitikutega võrreldes vähem isiklikke õigusi. Selles osas, mis puudutab teaduslikku tegevust, eriti seega seisukohtade avaldamist õiguslikes küsimustes,

ei peeta kohtunikupoolset seisukohtade väljendamist tema erapooletust rikkuvaks käitumiseks. Pool, keda puudutavas protsessis tuleb arutamisele mingi teatud õiguslik küsimus, peab niisiis leppima sellega, et antud asja lahendamata määratud kohtunik võib eelnevalt avaldatud raamatus, artiklis või ettekandes oma suhtumise antud probleemi juba üheselt avalikuks teinud olla ning et see arvamus, kohaldatuna antud protsessis käsitletavale üksikjuhtumile, on ühe poole suhtes soodne ja teise suhtes mitte. Igalt kohtunikult oodatakse aga, et ta igas tema poolt lahendamata vaidluses suhtuks tõsiselt kõikidesse uutesse argumentidesse ning kaalutlustesse ka siis, kui lahendus tundub olevat juba ette avalikult "kindlaks määratud".

Vastandina teaduslike seisukohtade väljendamisele kohtuniku poolt on aga taunitav kohtuniku ulatuslik parteipoliitiline, ametiühingutega seonduv või muu taoline tegevus ning poliitiliste seisukohtadega või demonstratsioonidega avalikkuse ees ülesastumine, mis lähema seose korral vaidlusküsimusega või ühega pooltest annab alust näha kohtunikku erapoolikuna; seda eelkõige igasuguste poliitiliste küsimuste emotsionaalse eripära tõttu.

Kohtuniku poliitilise sõltumatus osas valitseb Lääneriikides siiski üldine arusaam, et kohtunike kuulumist poliitilistesse erakondadesse ei ole õige keelata, kuna erakonnad on rahva poolt loodud seaduslikud ühendused ning ka kohtunikel on täieõiguslike kodanikena õigus kuuluda poliitilistesse erakondadesse. Kuid samas ei tohi kuulumine erakonda mõjutada isiku tegevust kohtunikuna. Samas kaldutakse Kesk- ja Ida-Euroopa riikides, kus parteistumist on võetud kohati valulikul, erakondadesse kuulumist keelama.

Kohtuniku tegevus (aga ka tegevusetus) eelseisva kohtuasja analüüsimisel võib sageli olla aluseks kohtuniku taandamise taotlustele kohtuniku väidetava erapoolikuse tõttu. Seetõttu on just siin oluline töötada välja selged põhiseaduslikku lähtealust arvestavad kriteeriumid, piiritlemaks põhjendatud taandamisaotlusi põhjendamatuks.

Kohtunikku ei saa taandada põhjusel, et ta asja suulise arutelu käigus on teinud teatavaks oma hetkeseisukoha antud küsimuses ning avab sellega diskussiooni oma seisukoha üle. Sama kehib ka kohtunike ning advokaatide (jt) erialaühenduste poolt tehtud ühisavalduste (ettepanekute) kohta. Siin tuleb peatähelepanu pöörata eelkõige kaasaegse kohtumenetluse põhilistele eesmärkidele, mille hulka kahtlemata kuulub asja õige lahendamine, võttes arvesse kõiki asjaolusid, mis võivad lahendit ühes või teises suunas kallutada. Vaikides (s.o. oma arvamust mingilgi viisil väljendamata) poleks kohtunikul kuigi keeruline näida erapooletu. Kui aga kohtunik võtab mingis küsimuses seisukoha, niivõrd kui see kuulub tema protsessuaalsete kohustuste hulka, ning avab sellega võib-olla ka kohtu üldise seisukoha, tuleb tal nii või teisiti välja öelda midagi sellist, mida on ühel pooltest ebaseaduslik kuulda, kuna see väljendab vastaspoole huve. See aga ei saa kunagi olla kohtuniku taandamise aluseks. Üldjuhul tuleb lähtuda põhimõttest, et taandamise aluseks ei saa olla ükski kohtuniku käitumisakt, mis tuleneb seadusest.

Põhiseadusest ei tulene piiranguid kohtunike ettevalmistusele (põhiseadus ei nõua kohtunikult juriidilist kõrgharidust vms). Samas eeldab põhiseaduse säte, mille kohaselt kohus mõistab õigust kooskõlas põhiseaduse ja seadustega, õiguskorra põhjalikku tundmist.

3. Kohtunike eluaegsus

Vastavalt Põhiseaduse §-le 147 nimetatakse Eestis kohtunikud ametisse eluaegsetena. Vastu kohtuniku tahtmist saab kohtunikku ametist tagandada ainult kohtuotsuse alusel.

Kohtuniku isiklik sõltumatus seisneb eelkõige tema tagandamatuses ning üleviimise lubamatuses.

Kui võrrelda Eesti ja näiteks Saksamaa Liitvabariigi põhiseaduste tekste, siis Saksa põhiseaduse artikkel 97 kasutab kohtunike ametissenimetamise juures väljendit "hauptamtlich und planmäßig endgültig angestellte Richter." Saksa põhiseaduse artiklist 97 ei tulene mitte otseselt kohtuniku eluks ajaks ametisse nimetamise vajadus, vaid selle sätte põhjal nimetatakse kohtunikud ametisse plaanipäraselt riigi poolt loodud kohtunikukohtadele (põhikohaga) püsivalt nende ametiajaks. Ka määratud ajavahemikuks ametisse nimetatud kohtunikud on artikli 97 mõttes "püsivalt" oma kohtadele määratud ning ka nende suhtes kehtivad kõik sõltumatuse tagatised. (Kohtunike ametiaja kestus peab igal juhul olema reguleeritud seadusega; lubamatu oleks kohtunikku ametist vabastada mõne täitevvõimu ametniku korralduse alusel.). Kohtunike staatust reguleeriv seadus näeb küll ette, et kohtunikud nimetatakse ametisse eluaegselt ning praktikas see nii ka toimib, kuid Saksamaa põhiseadus otsesõnu eluaegset ametissenimetamist ei nõua.

Eraldi küsimus on katseaja rakendamise võimalikkus kohtunike suhtes, mille vältel nad läbiksid teatava eristaatusega teenistusperioodi ning alles seejärel saaks võimalikuks nende lõplik ametissenimetamine. Sellist süsteemi peetakse õigusriigi põhimõtetega ühtivaks. Samas ei laiene kohtunikele katseaja kestel enamasti kõik põhiseadusest tulenevad sõltumatuse garantiid. Katseaja rakendamine võimaldab teatud määral vältida kohtunikuametisse selleks ebapiisavalt ettevalmistatud või muul viisil ebasobivate isikute nimetamist. Sellele vaatamata tuleb eluaegsust vaadelda kui reeglit, millest teatud juhtudel on võimalikud erandid. On avaldatud arvamust, et nende katseaja vältel tuleks kohtunikke õigusemõistmisel rakendada ainult erandjuhtudel, kuna neile ei laiene täieliku isikliku sõltumatuse garantiid. Asjaoludeks, mis võiksid tingida katseajal oleva kohtuniku rakendamist, saab lugeda näiteks vajadust koolitada välja kohtunike järelkasvu, samuti eluaegsetena ametisse nimetatud kohtunike asendamise vajadust juhul, kui neil endil on võimatu oma ülesandeid täita.

Siinkohal tasuks meenutada, et Eestis kehtiva korra kohaselt on kohtunikke võimalik nende ametisoleku esimese kolme aasta jooksul võimalik sobimatuse tõttu ametist vabastada. Üldiseks printsiibiks on aga siiski eluaegsus ning kohtuniku staatuse seaduse § 26 punktist 4 tulenevat võimalust vabastada kohtunik ametist 3 aasta jooksul pärast ametisse nimetamist ei saa käsitleda katseajana ning esimese kolme ametisolekuaasta kestel kehtivad kohtuniku suhtes põhimõtteliselt kõik sõltumatuse tagatised. Küll aga näitab selline lahendus, et Eesti kehtiv õigus mõonab põhjendatud erandite tegemist eluaegsuse põhimõttesse.

Vastavalt seadustele ametisse nimetatud kohtunikku võib ametist vabastada või tagandada, teisele ametikohale üle viia või (vanadus)puhkusele saata ainult kas kohtuniku enda nõusolekul või kohtuotsuse alusel kooskõlas seadustega. Kohtuniku üleviimine või ametist vabastamine on lubatav ka teatavatel kohtukorralduslikel põhjustel; näiteks kohtusüsteemi ülesehituse või kohtualluvuse

muutumisel (säilitades seejuures kohtunikule kogu tema palga). Kohtunike eluaegse ametissenimetamise nõue ei takista määrata vastava seadusega kindlaks kohtuniku vanusepiirangud.

Põhiseaduse Assamblee 18. oktoobri 1991 istungil oli arutusel ka kohtunike vanusepiiride sissekirjutamine põhiseadusesse (pakuti välja, et ametissenimetatud kohtuniku volitused võiksid kesta 7 aastat üle üldise pensioniea). Avaldati kahtlusi ka kohtunike eluks ajaks ametisse nimetamise otstarbekuse osas (eriti silmas pidades üleminekuaja olusid), kuid lähtudes arenenud demokraatia kogemustest jõuti siiski seisukohale, et kohtunik peab olema puutumatu ja et kvaliteetset kohtutööd saab loota ainult sel juhul, kui kohtunik ei ole kuigivõrd seotud täitevõimu meeleoludega (*J. Rätsep teoses : Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee, lk. 208*).

4. Kohtunike ametist vabastamise alused

Põhimõtteliselt kehtestab põhiseadus kohtunike ametist tagandamise keelu. Samuti on keelatud niisugused toimingud, mis oma mõjude poolest on võrdsustatavad ametist vabastamisega - näiteks niisugune kohtusisene tööjaotus, mille korral teatud kohtunik jäetakse faktiliselt tööst ilma Eesti põhiseadus ei räägi kohtuniku teisele ametikohale üleviimisest, samal ajal kui Saksa põhiseadus keelab otsesõnu kohtuniku üleviimise teisele ametikohale (näiteks madalama astme kohtusse) ilma kohtuniku vastava nõusolekuta.

Kuna põhiseaduse § 147 eesmärk on kohtuniku isikliku sõltumatuse tagamine, siis ametist tagandamise all tuleks mõista isiku igasugust kõrvalejätmist aktiivsest kohtunikutegevusest tema tahte vastaselt, põhinegu tema tagandamise otsus mistahes alusel. Põhiseaduse mõtet järgides ei oleks kohtuotsus seevastu vajalik kohtuniku ametist vabastamiseks tema enda soovil, kuna sel juhul ei puuduta kohtuniku ametist vabastamine tema isiklikku sõltumatust. Lähtuvalt § 147 (2) mõttest on kohtuotsus kohtuniku ametist vabastamiseks on vajalik ainult siis, kui kohtunik ise ei soovi tema vabastamist. Samuti puudub vajadus kohtuotsuse järele kohtuniku ametist vabastamisel seaduses sätestatud vanusepiiride saabumisel. Ametisse sobimatuse tõttu võib kohtuniku vabastada ainult kohtuotsuse alusel.

Kohtuniku põhiseadusjärgse vastutuse taustaks on arusaam, et “sõltumatuse poliitiliseks sisuks on sõltuvus - monarhia puhul valitsejast, demokraatia puhul rahvast.” Kohtunik peab oma käitumises juhinduma põhiseaduse mõttest ning alussätetest. Põhiseadusega ei ole ühildatav arusaam, mille kohaselt kohtunik vastutab ainult iseenda ees; samuti puhtalt õigustmõistva võimu “korporatiivne vastutus” kohtunikonna enesekontrolli kaudu.

Kohtuniku põhiseadusjärgne vastutus ei ole mitte parlamentaar-poliitilist laadi vaid pigem poliitilis-õigusliku varjundiga. Põhiseadusest tulenevad alused kohtuniku tagandamiseks ei tähista poliitilise (“demokraatliku”) usalduse puudumist vaid pigem garantiid põhiseaduse alussätete rikkumise vastu. Antud säte seob kohtuniku põhiseadusest tulenevate peamiste õigus- (konstitutsiooni-)poliitiliste suundadega, milleks on vaba, demokraatliku ning sotsiaalse õigusriigi aluspõhimõtted. Järelikult ei ole kohtunik otseselt seotud mitte kõigi põhiseaduse sätetega.

Määratlemisel, millistel juhtudel on tegemist põhiseadusevastase käitumisega, tuleb lähtuda põhiseaduse eesmärgist vältida õigustmõistva võimu kuritarvitusi, mis tulenevad demokraatiavaenulikest õigusemõistmisest. Kohtunikule kui rahva esindajale õigusemõistmise

valdkonnas esitatakse "demokraatlik usaldusküsimus" mitte tema vaadete (veendumuste) osas vaid tema senises tegevuses eettetunud käitumisviiside osas. Kohtunik kannab põhiseadusevastase tegevuse eest vastutust mitte kui kodanik või riigiametnik vaid kui põhiseaduslik institutsioon. Seetõttu on kerkinud ka küsimus sellest, kas kohtunike ametist vabastamise alused peaksid tulenema otse põhiseadusest.

Vaadates selle küsimuse lahendusi erinevates Euroopa riikides nähtub, et üldjuhul kohtunike tagandamise aluseid otse põhiseadustest ei tulene. Mõni näide: Prantsusmaa põhiseaduse artikkel 64 (4) sätestab otsesõnu, et kohtunikke ei või ametist tagandada. Hollandi Kuningriigi põhiseaduse artikli 117 kohaselt sätestatakse kohtunike ametist tagandamise alused parlamendi poolt vastuvõetava seadusega. Küll aga annab Saksamaa põhiseadus alused kohtuniku ametist tagandamiseks (või teisele ametikohale üleviimiseks) teatavatel põhiseaduslikel alustel. Need alused kujutavad endast kommentaaride kohaselt "garantiid sellele, et kohtunik kasutaks talle usaldatud erakordseid ning erialases mõttes kontrollimatuid võimupiire rahva huvides, kellele temale pandud volitused lähtuvad ja kelle nimel ta oma volitusi teostab." Antud säte on seotud põhiseadusega kohtunikuametile ettenähtud erilise legitimatsiooni ning spetsiifilise seisundiga. Kohtuniku võib käsitleda kui institutsiooni, kellele pole seadusega pandud mitte lihtsalt teatavaid õigusi ja kohustusi (nagu tavalisele riigiametnikule), vaid kellele omistatakse riigipea ning ministrite omaga võrreldav riikliku organi staatus. Niisiis on vajalikud ka erilised meetmed kohtunike ametissenimetamisel ning vajaduse korral nende vastutuselevõtmisel.

Seega tuleb kohtuniku kaitset tagandamise vaadelda kui omapärast riigiõiguslikku instituuti ning mitte hinnata seda kriminaal- ega distsiplinaarõiguslikest lähtepunktidest vaadatuna. Antud säte puudutab nii kohtuniku ametisest kui ametivälisest tegevust, st nii kohtuniku tegevust õigusemõistmisel kui ka tema käitumist isiklikus elus. Kohtuniku põhiseadusjärgne vastutus ei puuduta tema kriminaalõiguslikku vastutust.

3. Mitteelukutselised kohtunikud õigusemõistmises

Kuigi põhiseadus ei maini mitteprofessionaalseid kohtunikke, ei või sellest üheselt järeldada, nagu poleks nende kasutamine õigusemõistmisel lubatav. Juba põhiseaduse sättest, mis näeb ette demokraatliku riigikorra, tuleneb osade arvamuste kohaselt kodanike õigustus osalemaks õigusemõistmises. Põhiseaduses ei tarvitse sisalduda eraldi selgesõnalist sätet kaasistujate osalemise kohta õigusemõistmises, kuna selleks vajalikud eeldused tulenevad juba aastasadade pikkusest Euroopas valitsenud traditsioonist.

Põhiseaduse Assamblee 8. novembri 1991.a. istungil korraldati hääletus Ü. Seppa ettepaneku osas sõnastada põhiseaduse 13.peatüki esimesele paragrahv kujul: "Kohtuvõimu teostavad oma tegevuses sõltumatud kohtud, kus õigust mõistavad kutselised kohtunikud", mis sisuliselt oleks tähendanud kohtukaasistujate institutsiooni kui sellise välistamist Eesti Vabariigi kohtusüsteemis. Oli arvamusi, mille kohaselt kohtukaasistujad ei ole demokraatliku kohtusüsteemi puhul õigusemõistmisesse liidetavad. Arutelude käigus toodi nii negatiivseid kui positiivseid näiteid. Viimaste hulgas kerkisid enim esile need, mille puhul asjatundjatest kaasistujad olid kaasa aidanud asja õigele lahendamisele. Vastavas küsimuses toimunud hääletus, andis tulemuse 11:20, millega jäeti eelmainitud parandusettepanek põhiseadusest välja. Ehkki põhiseaduse tekstis kaasistujaid või muid mitteprofessionaalseid kohtunikke mainitud ei ole, andis Põhiseaduse Assamblee sisuliselt §-le 146

tõlgenduse, mille kohaselt on kaasistujate osalemine õigusemõistmisel aktsepteeritav.

Võrreldes Nõukogude praktikaga toimus oluline nihe kohtuniku ainuisikulise õigusemõistmise suunas, kuid siiski otsustati kohtureformi käigus säilitada ka kaasistujate institutsioon (*J. Rätsep teoses : Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee, lk 391-395*). Seejuures mängis oma osa ka oht, et tulevikus ei jätku Eesti Vabariigis kohtunikke ning et neid tuleb hakata välja õpetama nn kiirkoolituse käigus.

Üldise printsiibina võib kodanike osaluse juures vaadelda formaalset (rahva)esindust: kohtukaasistujad valitakse harilikult kodanikkonna neist kihtidest, mis on õigusemõistmisega antud valdkonnas mingil moel seotud (kriminaal- ja haldusasjades on seda reeglina kõik kodanikud, töövaidlusi lahendavates kohtutes tööandjad ning töövõtjad jne). Tänu õigusemõistmise pidevale keerustumisele ning kitsastele erialastele valdkondadele spetsialiseerumisele on tekkinud suund kaasata protsessidesse asjatundjatest mitteprofessionaalseid kohtunikke. Et aga õigusemõistmine professionaalsete kohtunike poolt peab olema ja jääma üldreeglis, tuleneb põhiseaduse sättest, mille kohaselt õigust mõistetakse kooskõlas põhiseaduse ja seadustega, mis eeldab professionaalset seaduse tundmist.

Kohtukaasistujatele peab olema tagatud põhiseadusest tulenev objektiivne sõltumatus. Selle kõrval tuleb neile teatud minimaalses ulatuses tagada ka isiklik sõltumatus.

Objektiivse sõltumatuse väljendusena võib tavaliselt kaasistujaid enne nende ametiaja lõppu nende tahte vastaselt ametist vabastada ainult seaduses sätestatud asjaolude esinemisel ning ainult kohtuotsuse alusel. Seevastu aga kuulub Eestis hetkel kehtiva regulatsiooni kohaselt (kohtuniku staatuse seadus § 28) kohtukaasistuja volituste ennetähtaegne lõpetamine kohtukaasistuja valinud kohaliku omavalitsuse esinduskogu pädevusse. Siinjuures on oluline küsimus proportsionaalsusest. Ühest küljest on kaasistujatel õigusemõistmisel kohtunikuga võrdsed õigused, kuid teisalt ei ole neile tagatud kohtunikega võrdsed sõltumatuse garantiisid. Juba kaasistujate ametissenimetamise kord erineb kvalitatiivselt kohtunike ametissenimetamisest. Seega ei saa rääkida ka kohtuniku ning kaasistujate võrdsest vastutusest õigusemõistmisel.

§ 147 väljendatud kohtuniku staatust reguleerivad sätted põhinevad tunnustatud kohtuniku sõltumatuse printsiipidel, mistõttu ei oleks põhjendatud paragrahvi oluline muutmine. Kui peetakse vajalikuks praeguse kohtunike kaadri kvaliteedi tõstmise eesmärgil teha ajutisi erandeid kohtunike eluaegsuse nõudesse, võiks kaalude vastavasisulise rakendussätte lisamist põhiseadusele. Samuti võib kaaluda, kas on vajadust eriarvamuste ärahoidmiseks mitteelukutseliste kohtunike õigusemõistmises osalemine põhiseaduses sõnaselgelt sätestada.

§ 148. Kohtusüsteem koosneb:

- 1) maa- ja linnakohtutest ning halduskohtutest;**
- 2) ringkonnakohtutest;**
- 3) Riigikohtust.**

Erikohtute loomise mõnda liiki kohtuasjade jaoks sätestab seadus.

Erakorraliste kohtute moodustamine on keelatud.

1. Kohtusüsteemi osade põhiseaduses sätestamise vajalikkus

§ 148 loetletud kohtusüsteemi koostisosadel on tagasihoidlik iseseisev tähendus arvestades järgneva paragrahvi olemasolu, mis sätestab erinevate kohtusüsteemi osade pädevuse. Paragrahvi esimese lõigu eesmärgiks võib pidada stabiilsuse ja selguse taotlust kohtusüsteemis vastavalt põhimõtetele, mis olid kujundatud eelneva kohtute seaduse eelnõu väljatöötamise käigus: “See on selge lakooniline süsteem, kusjuures on formuleeritud ka nende pädevus niivõrd kuivõrd see üldse formuleeritav on” (*J. Rätsep teoses : Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee, lk 207*). Laiemas rahvusvahelises kontekstis ei ole selline lahendus tüüpiline, tavaliselt jäetakse kohtusüsteemi (madalama instantsiliste) osade sätestamine seaduse ülesandeks. Sellist lahendust võiks pidada otstarbekaks ka Eesti jaoks, kuid ammendavamalt on seda võimalik vaadelda § 149 1.- 3. lõigu kontekstis. Antud paragrahvi sisust võib kaudselt muuhulgas tuletada, et halduskohus ei kujuta endast erikohut, kuna mõisteid “halduskohus” ja “erikohus” on nimetatud eri lõikudes. Sellest tulenevalt on halduskohtuid kohati asutud määratlema kui “eripädevuse kohtuid”, mida võib hinnata tarbetu terminite rohkusena. Ilmselt peaks ka olemasolev tekst võimaldama mõista, et halduskohtuid tuleb sõltumata normitehnilisest mitmetimõistetavusest määratleda siiski kui erikohtuid, kuna sama paragrahv loeb erikohtuteks “mõnda liiki kohtuasjade jaoks” loodud kohtud - nende hulka peaks aga halduskohus nii või teisiti kuuluma, kuigi põhiseaduse tekst jätab halduskohtu sisulise määratluse lahtiseks. Mida halduskohtuna põhiseaduse väljatöötamisel mõistetud on, seda saab eelkõige käsitleda eelnenud kohtureformi raames, kus domineeris esmalt arusaam haldusõiguserikkumise asjadega tegelevast kohtust, teistsugust arusaama - kaitsevahendit haldusvõimu ebaseadusliku tegevuse peale - rõhutati põhiseaduse väljatöötamise ajal eelkõige välisekspertide poolt (*A. Suviranta teoses : Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee, lk 329*). Halduskohtu asendi antud paragrahvis on tinginud eelkõige esimene arusaam.

2. Erikohtud

Lubatav on erikohtute loomine mõnda liiki kohtuasjade jaoks. Erikohtud luuakse seaduse (ja mitte haldusakti) alusel tavaliste kohtute asemele, lahendamaks eelkõige teatavatesse abstraktselt ja üldiselt määratletud valdkondadesse kuuluvaid kohtuasju. (Tüüpiliselt kuuluvad erikohtute süsteemi näiteks haldus-, töö-, sotsiaal- ja finantskohtud) . Erikohtute loomisel lähtutakse tööjaotuse põhimõttest, mis vastab jätkuvalle diferentseerumisele ja spetsialiseerumisele kogu ühiskonna arengus tervikuna.

Erikohtutest tuleb eristada kohtusiseselt moodustatud spetsiaalkohtukoosseise, mille puhul lähtutakse samuti tööjaotuse põhimõttest ja mille jaoks võib olla sätestatud eraldi menetluskord – nii võib näiteks öelda, et Eesti maa- ja linnakohtud toimivad tsiviil- ja kriminaalkohtutena. Keerulisem on vastata küsimusele, kas ja mil viisil saab erikohus olla seotud üldkohtutega ühiste edasikaebestantside kaudu. Mitmelt poolt tunnustust leidnud seisukoht eitab üldiselt sellist võimalust – kui tegemist on ka organisatoorselt iseseisvate kohtuasutustega, mille raames tehtud otsuse peale võib edasi kaevata samadesse instantsidesse kui üldkohtutegi puhul, loetakse kohut üldkohtusüsteemi kuuluvaks. Arvestades sellise terminimääratluse laia tunnustatust peaks eeldama, et sellest on lähtunud ka vastava normi loomisel Eesti põhiseaduses, s.t. põhiseadus võimaldab luua

erikohtusüsteeme, milles lahendite edasikaebe korral ei oleks pädevad ringkonnakohtud ega Riigikohus, vaid eriinstantsid. Selle järeltulekul ei haaku aga § 149 3. lõigu tekst ja eelkõige selle traditsiooniline tõlgendus – kuna Riigikohus on riigi kõrgeim kohus peaks ta seda olema kõigi teiste kohtute suhtes, järeltulekul ka võimalike erikohtute suhtes. Sellisel juhul muutub aga erikohtute ja üldkohtute erifunktsioonide piiritlemine raskeks, kui mitte võimatuks. Üheks võimalikuks selgituseks võiks olla, et põhiseadus peab silmas eraldi seisvate kohtuasutuste loomist, kuid see küsimus on vähemalt põhiseaduse seisukohalt tehniline ning ka olemasolev põhiseaduse tõlgenduspraktika on seisukohal, et näiteks halduskohus põhiseaduses tähistab mitte asutust, vaid organit milleks on ka maa- või linnakohtu juures tegutsev halduskohtunik. Seega võib antud küsimuses põhiseaduse tekstis konstateerida kui mitte vastuolu, siis vähemalt teatavat ebaselgust.

Vahetegemisel põhiseadusega keelatud erakorraliste kohtute vahel ning põhimõtteliselt lubatavate erikohtute vahel mängib erilist rolli põhiseaduse § 13 2.lõigust tulenev üldine omavolikeeld, mille sisuliseks konkretiseeringuks § 148 lõik 3 ongi.

Antud sättest tuleneb garantii vaidluste lahendamisele kohtu poolt - see tähendab, et kohtunik peab otseselt (vahetult) asja arutamisest ja otsuse tegemisest osa võtma ning langetatud otsuse eest ka vastutama. Kohtunikuna võib tegutseda vaid erapooletu kolmas isik. Seega võib konkreetses kohtuasjas kohtunikuks olla ainult isik, kes on sellele kohale määratud ühelt poolt seadustest tulenevate üldiste normide ning teiselt poolt kohtusiseste tööjaotuskavade kohaselt. Kohtuorganeid ei tohi nende töös mõjutada mingid asjassepuutumatud faktorid, olenemata sellest, kas need faktorid tulenevad justiitsüsteemist enesest või väljastpoolt seda.

“Seadusliku kohtuniku nõue” keelab haldusvõimul teha õiguse subjekti jaoks siduvaid otsustusi seal, kus kohtu pädevus on seadusega põhistatud.

3. Erakorralised kohtud

Keelatud on moodustada erakorralisi kohtuid: s.o. kohtuid, mis luuakse omavoliliselt, kaldudes kõrvale seadusega kehtestatud korrast, ning määratud lahendama konkreetseid, individuaalselt määratletud juhtumeid (kohtud *ad hoc* või *ad personam*). See keeld tekkis valgustusideede ning liberalismi võitluses omavolikohtute ning absolutismi, eriti “kabinetikohtute” vastu.

Keeld moodustada erakorralisi kohtuid oli õigusriigi põhiprintsiibina algselt suunatud väljapoole - seadusandliku ning täidesaatva võimu vastu, kelle mõjude vastu tuli õigustmõistvat võimu kaitsta. Praktika on seda garantiid võrreldes klassikalise õigusriigi teooriaga tõhustanud, laiendades tema kaitsefunktsiooni ka kohtutele ja kohtunikele endile. Seega peavad ka kohtuvõimu esindajad (samuti nagu teistegi riigivõimu harude esindajad) rangelt kinni pidama seaduses sätestatud pädevuspiiridest ning vältima igasuguseid väliseid mõjutusi ning manipulatsioone õigusemõistmise suhtes. Laienenud mõttes ei tähendagi “seaduslik õigusemõistmine” enam vastavalt seadusele pädevat kohut vaid seaduspärast kohut.

Antud sätte eesmärk on teatavate protsessuaalsete õiguste tagamine. Seega on õigusemõistmise valdkonnas põhiseadusega garanteeritud teatud õigusriigi põhimõtetele vastavuse miinimum. Sellega taotletakse suurendada usku kohtusüsteemi erapooletusse ning välistada manipulatsioonid haldusvõimu ning ka kohtuvõimu enese poolt. Keelu adressaadiks on seadusandja, kuid ka

justiitshaldusvõim ning need kohtuorganid, mis üht või teist kohtunikku konkreetset kohtuasja arutama määrares saavad sisuliselt moodustada erakorralisi kohtuid.

Kohtusüsteemi osade loetlemine koos klausliga, et neile võib seadusega lisada ka muid kohtuid ei oma suurt iseseisvat tähendust, küll aga võib takistada teatud menetluslike lahenduste rakendamist (näit. ringkonnakohus kui esimese astme kohus). Kaaluda tuleks § 148 ühendamist järgneva paragrahviga (vt § 149).

§ 149. Maa- ja linnakohtud ning halduskohtud on esimese astme kohtud.

Ringkonnakohtud on teise astme kohtud ning nad vaatavad apellatsiooni korras läbi esimese astme kohtu lahendeid.

Riigikohus on riigi kõrgeim kohus, kes vaatab kohtulahendeid läbi kassatsiooni korras. Riigikohus on ühtlasi põhiseadusliku järelevalve kohus.

Kohtukorralduse ja kohtumenetluse korra sätestab seadus.

Põhiseaduse Assamblees toimusid arutelud, kas üldse viia põhiseadusse sisse kohtusüsteemi kirjeldus. Võrdluseks toodi Eesti 1938. aasta põhiseadus, kus oli välja toodud ainult Riigikohus, ülejäänud kohtusüsteemi struktuuri kohta täpsem kirjeldus puudus. Samuti leiti, et enamike ülejäänud riikide põhiseadused ei anna samuti täpset kirjeldust kohtusüsteemi ülesehituse kohta. Kuid Eesti oludes peeti üleminekuaja tingimustes siiski vajalikuks üksikasjalikum kohtusüsteemi kirjeldus sisse viia, kuna puudus seaduslikkuse traditsioon, millele tugineda (*Jüri Adams teoses : Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee, lk 209-210*).

§ 149 kuulub peatüki kõige kasuistlikumate paragrahvide hulka. Kui kohtusüsteemiosade loetlemist nii nagu seda on tehtud § 148 võib pidada küll põhiseadustele üldjuhul ebatüüpiliseks lahenduseks, siis uuemates Kesk- ja Ida-Euroopa demokraatiates võib niisugust lahendust siiski kohata, kuid ka sellisel juhul (näiteks Ungari põhiseadus § 45) ei ole püütud ammendavalt piiritleda erinevate kohtusüsteemiosade pädevust. See tekitab küsimuse, miks on Eesti põhiseaduses püütud erinevate kohtuastmete pädevust formuleerida "niivõrd kuivõrd see üldse formuleeritav on". On selge, et piiri põhiseaduse ja lihtseadusandluse reguleerimiseseme vahel tuleb tõmmata, arvestades muuhulgas vajadust kaitsta teatud õiguse põhiprintsiipe juhuslike ja läbimõtlematult tehtud seadusemuudatuste eest. Selles suhtes ei ole põhjust tõstatada küsimust nende sätete hädavajalikkusest põhiseaduses, mis on otseselt suunatud isiku õiguse tagamisele kohtulikule kaitsele, samuti kohtunike sõltumatuse põhiparantiidele.

Samas ei ole sugugi nii üheselt määratletav, millist õigusriiklikku hüve kaitstakse sätetega, mille kohaselt maa- või linnakohus saab olla üksnes esimese astme kohus, ringkonnakohus aga vaid apellatsioonikohus. Ühelt poolt saab siin argumendina välja tuua isiku õigust kohtulikule edasikaebele. Seda õigust kaitseb aga juba põhiseaduse § 24 5. Samuti ei pea nimetatud põhiõiguse vältimatuks realiseerimisvormiks igas olukorras olema apellatsioonile ja kassatsioonile toetuv kolmeastmeline menetlus. Mis puudutab edasikaebeõiguse välistamist näiteks väiksema rahalise väärtusega tsiviilasjades, siis peetakse taolist lahendust rahvusvaheliselt üldjoontes

aktsepteeritavaks, tuues esile protsessiökonomiamõtteid. Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni 7. lisaprotokoll tagab (ühekordse) edasikaebemõtteid isikule, kes on "süüdi mõistetud kuriteos", mõõndes ühtlasi võimaliku erandina vähemtähtsamaid õiguserikkumisi ja juhte, kus isiku üle mõistis esimeses astmes kohut kõrgeim õigusemõistmisinstants. Samas on tsiviilasjade puhul Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee oma liikmesriikidele antud soovitusel kohati vastandanud liiga mahukad edasikaebemenetlused ja konventsiooniga tagatud õiguse "asja arutamisele mõistliku aja jooksul" ning näinud ühe võimaliku soovitava lahendusena ka teatud liiki asjade, näiteks väikeste nõuete välistamist apellatsioonist (*Recommendation No.R (95) 5 of the Committee of Ministers to Member States concerning the introduction and improvement of appeal systems and procedures in civil and commercial cases*). Sellist lahendust ei pea Eesti muidugi omaks võtma, kuid tuleb arvestada, et ei ole praktiline olukord, kus Eesti ja muu Euroopa vastavad põhimõtted väga oluliselt erinevad.

Samas tuleb aktsepteerida, et õigusriik ei saa oma ülesehituse kujundamisel lähtuda ainult otstarbekuse (kokkuhoiu) kriteeriumeid. Põhjusti, mis võivad tingida erandite tegemist § 149 sätestatud konstruktsiooni võib leida puhtõiguslike eesmärkide hulgast. Olulisemalt võib protsessuaalõiguse arengu seisukohalt väärida kaalumist teatud kohtuasjades (raskemad kuriteod, suurema nõudesummaga või spetsiifilise iseloomuga tsiviilasjad) ringkonnakohtutele esimese astme kohtute pädevuse andmine. Praktilise märke sellelaadse muudatuse vajalikkuse kohta on võinud viimaste aastate jooksul täheldada korduvalt, seda nii teoreetilistes ideedes kui praktilistes protsessiseadusandluse muudatuskavades. On leitud, et teatud asjade (nn organiseeritud kuritegevuse asjad, patendivaidlused) lahendamisel ei ole otstarbekas kaasata kõiki esimese astme kohtuid ning et selliste asjade lahendamisel oleks otstarbekas kasutada elukutselistest kohtunikest koosnevat kollegiaalset koosseisu. Kollegiaalse koosseisu kasutamine iseenesest teeb kohati raskeks, kohati võimatuks selliste asjade lahendamise kõigis maa- või linnakohtutes. Nii saab praeguse põhiseadusliku süsteemi korral lahenduseks olla selliste kohtuasjade koondamine teatud kindlatesse maa- või linnakohtutesse, milleks kõige tõenäolisemalt saab olla Tallinna linnakohus. Selline lahendus läheb aga vastuollu mitme otseselt või kaudselt kohtusüsteemi aluseks olema pideva ideega. Kui põhiseaduse vastava peatüki koostamisel nähti ühe argumendina kohtusüsteemi selgust, siis peaks see eeldama ka ühtlast loogilist ülesehitust, millest aga on rääkida seda raskem, mida suuremad pädevuse erinevused erinevate maa- ja linnakohtute vahel esinevad (st kui osad neist, eelkõige Tallinna Linnakohus, on "teistest pädevamad").

Kohtunikekorpuse seisukohast seab eri maa- ja linnakohtute erinev pädevus kahtluse alla ka võimaluse, et ühes maa- või linnakohtus töötanud kohtunikud võiksid üle minna ilma täiendava kvalifikatsioonikontrollita teise maa- või linnakohtusse. Kohtunikukandidaatide ettevalmistamise seisukohast on raske öelda, millistes kohtutes peaks toimuma nende ettevalmistamine maa- või linnakohtu tasandil, et nad saaksid kohtunikutööks piisava kvalifikatsiooni. Kõne alla võiks tulla samuti vajadus sätestada kõrgendatud nõuded mõningates laiema pädevusega maa- või linnakohtutes kohtunikuna teenistusse asuvatele isikutele. Kohtusüsteemi selge ja loogilise ülesehituse seisukohalt vääriks seega kaalumist selliste valdkondade andmine ringkonnakohtute pädevusse esimese astme kohtuna.

Samasugune raskus saab esile kerkida kui näha kohtute töö kvaliteedi tõstmise vahendina edaspidi kohtunike põhjalikumalt spetsialiseerumist. Sellise seisukoha vastu tuuakse sageli Lääne-Euroopa

ekspertide hoiatused sellest, kuidas liigdetailne spetsialiseerumine võib kohtute töö kvaliteeti tervikuna alla viia. Siin tuleb aga üheselt tunnustada, et niisugused hinnangud on välja kujundatud absoluutselt teistsuguses kontekstis. Meie kohtunikekorpuses võib sügava teadusliku üksikvaldkonna tundmist, mis võib avaldada ebaproportsionaalseid mõjusid muude küsimuste lahendamisel, kohata pigem haruldase erandina (või üldse mitte), kindlasti ei ole aga ohtu, et see võiks Eesti jaoks lähiaegadel kujuneda probleemiks ning süvendatud teadmised teatud valdkondades saaksid praeguses etapis olla üksnes positiivseks nähtuseks, mis küll ei tohi õigustada lubamatut mahajäämist teistes valdkondades.

Kohtuasjade struktuuri tänapäeva Eestis ei saa ka lähituleviku seisukohast pidada väljakujunenuks. Viimastel aastatel on välja arendatud või välja arendamisel terve rida turumajanduslikule ühiskonnale olemuslikult omaseid õigusinstituute, millega seonduv arvestatav kohtupraktika küll hetkel puudub, kuid mis arvestades kohtuasjade struktuuri välisriikides kujunevad hagimenetluse kesksete küsimuste hulka kuuluvateks, see tugevdab vajadust spetsialiseeruda veelgi. Samas on selge, et spetsialiseerumisest ei ole võimalik tõsiselt rääkida näiteks Hiiu maakohtus. On tähelepanuväärne ka näiteks asjaolu, et Euroopa Liidus on Liidu õiguse otsekohaldamine esimese astmena antud kohati meie ringkonnakohtutega analoogiliste kohtute pädevusse (*Civil Procedures in EC Countries. An Industry Report, London 1991. p. 59*). Et tagada sügavalt spetsiifiliste küsimuste lahendamisel kohtu kompetentsus, saab ka siin ühe lahendusena kõne alla tulla esimese kohtuastme viimine ringkonnakohtu tasandile.

Kohtusüsteemi kujundamise üheks põhimõtteliseks aluseks on vaieldamatult õigusemõistmise kättesaadavus isikutele, sellega kaasneb paratamatult ka vajadus teatavaks geograafiliseks läheduseks. Kui eelistada sügavamalt spetsialiseeritud valdkondade lahendamiseks pädeva kohtuna näiteks Tallinna linnakohtu, võivad paljud "õiguse tarbijad" sellest ka puhtgeograafiliselt eemale jääda. Selles suhtes oleks jällegi inimsõbralikum ringkonnakohtute eelistamine pädeva esimese astmena. Ringkonnakohtute võimalik suurem arv on teatavasti kaalumisel olnud ka varem ning vajadusel võib selle instantsi parema kättesaadavuse tagamiseks taas kaaluda ühe täiendava ringkonnakohtu vajalikkust Edela-Eesti jaoks. Esimese astme kohtu rollide jaotamine ühelt poolt maa- ja linnakohtute ja teiselt poolt ringkonnakohtute vahel võimaldaks paindlikumalt reguleerida ka kohtu töökoormuse jaotumist erinevate kohtute vahel. Kõik siin mainitud võimalikud lahendused on loomulikult vaieldavad, kuid need on kindlasti näited sellest, milliseid lahendusi põhiseaduse § 149 praegune tekst liigse üksikasjalikkuse tõttu välistab. Seetõttu oleks ilmselt otstarbekas jätta kohtusüsteemi üksikute osade sätestamine seadusandluse rolliks.

Spetsiifiliseks küsimuseks antud paragrahvi rakendamisel on muuhulgas tõsiasi, et ringkonnakohtu sätestamine üksnes teise astme kohtuna välistab võimaluse näha ette ringkonnakohtus vahekohtuotsuste vaidlustamise võimaluse. Samas eeldab Eesti poolt ratifitseeritud Välisriigi vahekohtu otsuste tunnustamise ja täitmise konventsioon teatud kohtulikku kontrolli vahekohtute tegevuse üle. Kehtiva õiguse kohaselt oleks seega korrektne järelevalve vahekohtu üle panna maa- ja linnakohtutele, mis tähendaks omakorda nende otsustele apelleerimise võimalust. See tooks kaasa vahekohtumenetluse muutumise veelgi komplitseeritumaks tavalisest kohtumenetlusest ning seaks vajaduse selle järele üldse kahtluse alla.

Samuti teeb käsitletav lakooniline paragrahv üpriski kasuistlikke ettekirjutisi

kohtumenetlusenormidele ning seega piirab menetlusliikide valikut seadusandja poolt. Nii on Eestis põhiseadusega tagatud, et edasikaebe võimalustena tulevad nii tsiviil-, kriminaal-, haldus- kui ka muudes võimalikes menetlustes kõne alla just nimelt apellatsioon ja kassatsioon. Ilmselt aga ei ole võimalik revisjonimenetlus, kuigi praegune kassatsioonimenetluse sätestus protsessiseadustikes sisaldab ka olulisi revisjonielemente, kuid tulenevalt põhiseadusest niisugust edasikaebemenetlust nimetada kassatsiooniks, sõltumata sellest, mida rahvusvahelises õiguspraktikas selle all mõistetakse. Ilmselt on ka edasikaebemenetluse liikide ettenägemine põhiseaduses põhjendamatu kasuism, kuigi põhiseaduse ülesanne peaks olema tagada põhimõtteline edasikaebe võimalus kohtuotsuse peale.

Ühtlasi tuleb tunnistada, et ka olemasolev protsessiseadusandlus rikub põhiseaduse § 149 nõudeid. Nii toimib Riigikohus teistmise ja kohtuvigade parandamise menetlustes (tsiviilkohtupidamise seadustik §-d 350-357) sisuliselt esimese astme kohtuna, kuigi põhiseadus näeb Riigikohtu pädevusena ette üksnes kassatsioonimenetluse ja põhiseaduslikkuse järelevalve, ka see on kahtlemata näide põhiseaduse liigsest kasuismist, mis ei vasta õigussüsteemi praktilistele vajadustele.

Eesti põhiseaduse kehtivasse redaktsiooni sisse kirjutatud variant ei võimalda leida analoogiat Euroopa Liidust. Tuleb küll arvestada, et Euroopa Liidu riikides on reformisuunaks kohtusüsteemide lihtsustamine, kuid see on suunatud ajaloolistel põhjustel tekkinud eripärade vähendamisele, ega too kaasa instantsilise pädevuse absoluutset unifitseerimist viisil, mis on ettenähtud Eesti põhiseaduses.

§ 150. Riigikohtu esimehe nimetab ametisse Riigikogu Vabariigi Presidendi ettepanekul.

Riigikohtu liikmed nimetab ametisse Riigikogu Riigikohtu esimehe ettepanekul.

Muud kohtunikud nimetab ametisse Vabariigi President Riigikohtu ettepanekul.

Antud paragrahviga seonduvaid probleeme tuleb kehtivas õiguses vaadelda Riigikohtu kui põhiseaduslikkuse järelevalve kohtu pädevust arvestades, vastava eraldi kohtu loomine selleks otstarbeks peaks ilmselt tingima ka selle kriitilise läbivaatamise. Praegu on Riigikogule põhiseadusega pandud oluline roll Riigikohtu esimehe ning liikmete ametissenimetamisel. Vastavalt põhiseaduse §-le 150 nimetab Riigikohtu esimehe ametisse Riigikogu Vabariigi Presidendi ettepanekul ning Riigikohtu liikmed nimetab ametisse Riigikogu Riigikohtu esimehe ettepanekul. Riigikohus on kohtuna sõltumatu ning ühtlasi parlamendi ja valitsuse kõrval võrdõiguslik põhiseaduslik organ, mis kontrollib nii Riigikogu poolt vastuvõetud seaduste, täitevvõimu aktide kui ka teiste kohtute poolt tehtud otsuste vastavust põhiseadusele. Oma ulatusliku kontrollifunktsiooni tõttu mõjutab Riigikohus olulisel määral ka konstitutsiooni- ja riigiõiguse arengut Eestis. Riigikohtu otsused on olulise poliitilise kaaluga. Seetõttu on õigustatud Riigikohtu esimehe ametissenimetamine Riigikogu kui demokraatlikult legitimeeritud seadusandliku kogu poolt Vabariigi Presidendi (riigipea ning täitevvõimu esindaja) ettepanekul.

Tüüpiliseks lahenduseks Euroopa riikides on konstitutsioonikohtu liikmete valimine parlamendi poolt; sel teel on tagatud riigivõimude vastastikuse kontrolli nõude täitmine. Eesti põhiseaduse § 150 lõiku on peetud demokraatia põhimõttest lähtudes mõneti kaheldavaks. Siin otsustab poliitiliselt parlamendi ees mittevastutav Riigikohtu esimees kohustuslikuna mõeldud ettepaneku tegemise

õiguse kaudu, kes saavad Riigikohtu liikmeteks.

Põhiseaduse § 150 lõigu 3 kohaselt nimetab muud kohtunikud ametisse Vabariigi President Riigikohtu ettepanekul. Kas aga presidendil on õigus Riigikohtu poolt tehtud ettepanek mõne konkreetse isiku suhtes tagasi lükata, ei tulene ei põhiseaduse § 78 p. 13 ega ka ühestki teisest normist. Riigipea pädevust võiks ühest küljest tõlgendada laiemalt: ka juhul, kui põhiseadus otseselt ei näe ette võimalust mõne kohtunikukandidaadi ametissenimetamisest keelduda, peaks presidendil olema võimalus nii toimida, kui kandidaat ei vasta seadusega sätestatud nõuetele või esinevad muud kaalukad põhjused. Et aga vältida eriarvamusi presidendi pädevuspiiride osas kohtunikukandidaatide ametissenimetamisest keeldumisel, tuleks soovitavaks pidada antud küsimuse reguleerimist seadusega või täpsustustega põhiseaduse presidendi regulatsioonis. Kui anda presidendile piiramatu vetoõigus kohtunikukandidaatide ametissenimetamise küsimuses, siis asuks president sisuliselt teostama kohtunike valimist ning rikutud oleksid jällegi nii demokraatia kui võimude lahususe põhiprintsiipe.

Selles küsimuses analoogilise normistikuga Saksamaal omab president eelkõige esindusfunktsioone. Valitseva arvamuse kohaselt võib ta kohtuniku ametissenimetamisest keelduda, kui antud isik ei vasta seadusega ettekirjutatud tingimustele või esineb muid mõjuvaid põhjusi keeldumiseks. Vaatamata sellele, kas presidendil on õigus kohtuniku ametissenimetamisest keelduda, peab isikul olema Riigikohtu toetus. Seda tuleb lugeda kooptatsiooni üheks vormiks, kus kohtunikkond valib oma liikmed suurel määral ise. Saksa riigiõiguses oleks niisugune praktika vaadeldav demokraatia ning võimude lahususe printsiipide rikkumisena. Seega tuleks ekspert J.Thomase arvates riigivõimu harude vastastikuse kontrolli ja tasakaalustatuse põhimõttest lähtuvalt pidada õigeks rahva poolt vahetult valitud parlamendi osalemist kohtunikukandidaatide valimisel. See võiks teostuda vastava komisjoni kaudu, kuhu lisaks parlamendisaadikutele võiksid kuuluda ka täitev- ning kohtuvõimu esindajad. Niisugune kohtunike valimise komisjon peaks tagama, et kohtunikuametisse nimetatakse sõltumatud ning neutraalsed isikud, kelle parteipoliitilised vaated seejuures tähtsust ei oma.

Samuti ei ole arvestades kohtuniku sõltumatuse põhimõtet õigustatud kohtu esimehe eraldi välja toomine, mis viitab hierarhilistele struktuurile kohtunike seas, millesse kohtunikke õigusemõistjatena asetada ei tohi.

§ 151. Esinduse, kaitse, riikliku süüdistuse ja seaduslikkuse järelevalve korralduse kohtumenetluses sätestab seadus.

Paragrahv puudutab peamiselt viidet võimalusele reguleerida teatud protsessuaalseid küsimusi menetlusseadustes. Sisuliselt võib seda pidada ka üheks garantiiks omada kriminaalmenetluses kaitsjat (selgesõnaliselt sätestatud § 21) ja kohtumenetluses tervikuna esindajat. Nendes küsimustes võib olemasolevat põhiseaduslikku regulatsiooni pidada ilmselt küllaldaseks, kuna põhjalikum laskumine menetluslikesse üksikasjadesse võiks olla takistuseks menetlusseadusandluse arendamisel. Antud sättes nimetatud instituutidega seoses arutati Põhiseaduse Assamblees põhjalikuma reguleerimise vajalikkust üksnes riikliku süüdistuse osas – kaalumisel oli prokuratuuri kohta eraldi peatüki või paragrahvi ettenägemine eesmärgiga eristada seda muust täitevvõimust. Sellest loobuti aga, kuna ei jõutud kokkuleppele prokuröride rollimääratluses (*L.Hänni teoses : Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee, lk 766*). Nagu näitasid ka Põhiseaduse Assamblee arutelud prokuratuuri,

kohtu-uurijate ja muude kriminaalmenetlusega seonduvate õigusinstituutide osas, on siin võimalikud mitmed erinevad lahendused, mida saab pidada õigusriigi põhimõttega kooskõlas olevaks kui ühtlasi on garanteeritud inimõiguste järgimine kriminaalmenetluses. Seetõttu ei ole ilmselt hädavajalik ka riikliku süüdistuse esitamise seotud riiklike institutsioonide põhiseaduses sätestamine. Ka seaduslikkuse järelevalve küsimuse ära nimetamisega põhiseaduses on silmas peetud prokuratuuri funktsioone, mille võimalik sellekohane pädevus on reguleeritav lihtseadusandlusega.

§ 151 põhjaliku muutmise vajadus ilmselt puudub, vajadusel võib kaaluda prokuratuuri või prokuröri instituudi põhiseaduses äranimetamist koos viitega põhipädevusele. Kasuistlikum regulatsioon ei oleks ilmselt otstarbekas.

§ 153. Kohtuniku saab ametisoleku ajal kriminaalvastutusele võtta ainult Riigikohtu ettepanekul ja Vabariigi Presidendi nõusolekul.

Riigikohtu esimeest ja liikmeid saab kriminaalvastutusele võtta ainult õiguskantsleri ettepanekul Riigikogu koosseisu enamuse nõusolekul.

Põhiseaduse ettekirjutus, mille kohaselt kohtuniku saab tema ametisoleku ajal kriminaalvastutusele võtta ainult Riigikohtu ettepanekul ja Vabariigi Presidendi nõusolekul, kujutab endast sisuliselt samuti üht tagatist kohtunike sõltumatusele. Kuna juba põhiseaduse §-st 147 tuleneb, et kohtunikku saab ametist vabastada ning teda karistada ainult kohtuotsuse alusel, siis on väidetud, et täiendava immuniteedi kehtestamine kohtunike suhtes ei ole vajalik (silmas pidades praegu kehtivat sätet, mille kohaselt kohtunikke võib kriminaalkorras vastutusele võtta ainult Riigikohtu ettepanekul ja vabariigi presidendi nõusolekul). On leitud, et niisugune ettekirjutus võib teatavatel juhtudel kohtuniku käitumise objektiivset uurimist oluliselt takistada. Immunitet kujutab endast tänapäeval (parlamendi) poliitilise opositsiooni kaitse vahendit, mille väljenduseks kohtuniku tegevus aga olla ei tohiks. Lääne traditsioone järgivates õigusriikides ei ole kohtunikud immuunsed kriminaalvastutuse suhtes. Kohtuniku sõltumatusele ei kujuta ohtu see, kui kohtunik võetakse kriminaalvastutusele mingi väljaspool tema ametiülesandeid toimepandud kuriteo tõttu. Küll aga võiks kriminaalvastutusele võtmise takistada kohtunikku tema ametiülesannete täitmisel - seda eelkõige kohtuniku vahistamise korral. Lähtudes põhiseaduse §-st 21 peaks otsuse isiku vabaduse piiramise (võtmise) kohta langetama erapooletu kohus, mistõttu ei seadusandlikul ega täitevvõimul pole võimalik kohtunikku ega õigusemõistmist kuidagi mõjutada.

Tagamaks, et kohtunikku ei võeta tema poolt langetatud otsuste tõttu kriminaalvastutusele, ei ole vaja põhiseaduses ette näha kohtuniku immuniteedi kriminaalvastutuse suhtes. Sel eesmärgil on põhiseadus näinud ette kohtunike põhilised sõltumatuse garantiid. Vaid juhul, kui kohtunik tahtlikult kohaldab seadust valesti kummagi poole kasuks või kahjuks, võib tema vastu esitada vastava kaebuse. Kui aga kohtunik paneb väljaspool teenistust toime kuriteo, siis ei ole õige takistada tema käitumise objektiivset uurimist immuniteedi kehtestamise teel, kuna ühest küljest võiks see kahjustada kriminaalasjas kannatanu huve ning teisalt kahjustaks see üldsuse usaldust kohtusüsteemi vastu. Kui aga siiski kehtestada kohtunikele immunitet kriminaalvastutuse suhtes, ei peaks see puudutama uurimise käiku (menetlust), vaid kohtuniku vabadust piiravaid abinõusid ning tema vastu süüdistuse esitamist. Kui tegemist ei ole kiireloomuliste menetlustoimingute läbiviimise vajadusega, siis võiks niisuguste abinõude (nagu näiteks kohtuniku vahistamine) tarvituselevõtmine olla seotud

sõltuvusse presidendi vastavasisulisest otsusest, mis tehakse Riigikohtu esildisel.

Tsiviil- ega haldusvastutuse suhtes põhiseadus kohtunikele immunitaeti ei kehtesta, nii pole neis valdkondades kohtuniku käitumise analüüsimine ka takistatud.